

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ

**«Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός - γλωσσική και
εκπαιδευτική μεταρρύθμισημέσα από την
αλληλογραφία των Δημήτρη Γληνού,
Αλέξανδρου Δελμούζου και Μανόλη
Τριανταφυλλίδη
(1910-1926)»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΠΟΥΓΑΡΙΔΟΥ**

για την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου στις «Επιστήμες της Αγωγής:
θεωρητικές ερευνητικές και διδακτικές προσεγγίσεις στην Ιστορία και στην
Τοπική Ιστορία»

Επόπτης: Γιάννης Μπέτσας

ΦΛΩΡΙΝΑ 2017

Στη μνήμη του συζύγου μου
Ιωάννη Χατζή

Πίνακας περιεχομένων

1. Σκοπός και μέθοδος της εργασίας	3
2. Το υλικό της έρευνας: Οι διαθέσιμες επιστολές από την αλληλογραφία της τριανδρίας (Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης).....	5
2.1. Ο Δημήτρης Γληνός προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο	5
2.2. Ο Δημήτρης Γληνός προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη	7
2.3. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προς τον Δημήτρη Γληνό	8
2.4. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη	9
2.5. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης προς τον Δημήτρη Γληνό	10
2.6. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο	11
3. Ιστορικό – πολιτικό πλαίσιο εμφάνισης του Δημοτικισμού	12
4. Ιστορική εξέλιξη Δημοτικισμού - Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες	15
5. Βιογραφίες Γληνού, Δελμούζου, Τριανταφυλλίδη.....	22
6. Οι σταθμοί στις προσπάθειες εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης υπό το φως της αλληλογραφίας Γληνού, Τριανταφυλλίδη, Δελμούζου	31
6.1. Τα νομοσχέδια του 1899 και η αποτίμησή τους.....	31
6.2. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος	34
6.3. Τα νομοσχέδια του 1913 και η αποτίμησή τους.....	40
6.4. Η μεταρρύθμιση του 1917 και η αποτίμησή της.....	45
6.5. Δράση των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη από το 1920 ως 1927...	62
6.6. Η μεταρρύθμιση του 1929 και η αποτίμησή της.....	74
6.7. Η Διάσπαση του Ομίλου	76
7. Οι προσωπικές σχέσεις των τριών	82
8. Διαπιστώσεις - Συμπεράσματα	101
Βιβλιογραφία	104

1. Σκοπός και μέθοδος της εργασίας

Σκοπός

Η εργασία αποβλέπει στη μελέτη της αλληλογραφίας των τριών πρωταγωνιστών του Δημοτικισμού, του Γληνού, του Δελμούζου και του Τριανταφυλλίδη, προκειμένου να αναδειχθούν τα παρακάτω θέματα: η συνέχεια της αλληλογραφίας - όπου είναι δυνατόν-, οι προσωπικές σχέσεις που διαφαίνονται μέσα από τα γραφόμενά τους, οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που σχεδίαζαν και οργάνωναν στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πραγματικότητας κινούμενοι από τις δημοτικιστικές τους αρχές, οι σκέψεις τους και οι στόχοι που έθεταν την επίτευξη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η αποτίμηση των προσπαθειών τους στις διάφορες μεταρρυθμιστικές περιόδους και ο φωτισμός της ιδεολογικής τοποθέτησης και σκοπιάς του καθενός.

Κρίθηκε ακόμα απαραίτητη η πλαίσισή των παραπάνω ζητημάτων με το αντίστοιχο ιστορικό πλαίσιο. Έτσι, εξετάζονται τα ιστορικά δεδομένα μέσα στα οποία γεννήθηκε ο Δημοτικισμός και η εξέλιξή του, τα βιογραφικά στοιχεία των τριών πρωταγωνιστών, για να φανεί η σχέση του περιβάλλοντος στο οποίο ανδρώθηκαν με την κατοπινή τους πορεία, το ιστορικό και πολιτικό σκηνικό μέσα στο οποίο επιχειρήθηκαν οι μεταρρυθμίσεις του 1899, του 1913, του 1929 και οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που γέννησαν τον Εκπαιδευτικό Όμιλο και στη συνέχεια οδήγησαν στη διάσπασή του. Η ανάδειξη όλων αυτών γίνεται βάσει βιβλιογραφικών αναφορών και στη συνέχεια επιχειρείται η επιβεβαίωσή τους με αποσπάσματα από την αλληλογραφία. Είναι φανερό πως η αλληλογραφία είναι πιο πυκνή την περίοδο απουσίας του Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη από την Ελλάδα ή την περίοδο που ο Γληνός βρίσκεται στο εξοχικό του μακριά από την Αθήνα.

Μέθοδος

Η μελέτη της αλληλογραφίας έγινε μέσα από τα αρχεία που υπήρχαν διαθέσιμα, αρχείο του Δημήτρη Γληνού, του Μανόλη Τριανταφυλλίδη και την ανθολόγηση της αλληλογραφίας Γληνού - Δελμούζου (από τον Γιώργο Γάτο). Για το ιστορικό και πολιτικό - ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται τα

ζητούμενα της έρευνας , έτσι όπως αυτά περιγράφηκαν παραπάνω, γίνονται αναφορές σε σχετική βιβλιογραφία και διαδικτυακές πηγές. Η επιβεβαίωσή τους αναζητήθηκε στην αλληλογραφία που είχα στη διάθεσή μου και έγινε βάσει των ημερομηνιών που υπήρχαν στα γράμματα. Κατά τη μεταγραφή των αποσπασμάτων της αλληλογραφίας και την παράθεσή τους στα σημεία που χρειάστηκε διατηρήθηκε η ορθογραφία και η στίξη των χωρίων.

2. Το υλικό της έρευνας: Οι διαθέσιμες επιστολές από την αλληλογραφία της τριανδρίας (Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης)

Η αλληλογραφία μεταξύ των τριών κορυφαίων προσωπικοτήτων του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Ε.Ο.) και πρωτοστατών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού αποτελεί σημαντική πρωτογενή πηγή. Μελετώντας τις επιστολές που αντάλλαξαν μεταξύ τους αντλούμε σημαντικές πληροφορίες τόσο για το έργο τους –σε επίπεδο σχεδιασμού, οργάνωσης, εφαρμογής και αποτίμησης- όσο και για τις μεταξύ τους προσωπικές σχέσεις, για το πώς αυτές διαμορφώνονται και εξελίσσονται με το πέρασ του χρόνου.

Η αλληλογραφία, με βάση το υλικό το οποίο αξιοποιείται στην παρούσα εργασία, εκτείνεται χρονικά σε μία μεγάλη χρονική περίοδο. Πρόκειται για το διάστημα από το 1910, έτος ίδρυσης του Εκπαιδευτικού Ομίλου μέχρι και το 1926, ένα χρόνο πριν την διάσπασή του.

Παλαιότερη χρονολογικά είναι μία επιστολή του Δημήτρη Γληνού προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, η οποία φέρει ημερομηνία 12.1.1910 και έχει σταλεί από την Λειψία (*Leipzig*) της Γερμανίας. Στον Γληνό ανήκει και η χρονολογικά νεότερη επιστολή από αυτές που έχουμε στη διάθεση μας. Πρόκειται για μια επιστολή προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο με ημερομηνία 3.8.1926.

2.1. Ο Δημήτρης Γληνός προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο

Από ποσοτικής άποψης υπερτερούν οι επιστολές του Γληνού προς τον Δελμούζο. Συγκεκριμένα πρόκειται για 41 επιστολές που καλύπτουν το διάστημα 1912-1926. Οι επιστολές αυτές έχουν δημοσιευτεί στο βιβλίο που επιμελήθηκε ο Γιώργος Γάτος, με τίτλο «*Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού 41 γράμματα*

του Γληνού στο Δελμούζο». Ο Γάτος χωρίζει τις επιστολές αυτές σε τέσσερις χρονολογικές δέσμες, με βάση τόσο τις περιόδους στις οποίες στάλθηκαν όσο και τα καθοριστικά γεγονότα που τις χαρακτηρίζουν¹.

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ταξινόμηση, οι τέσσερις πρώτες επιστολές (24.7.1912 έως 5.7.1913) αποτελούν την πρώτη δέσμη. Οι τρεις πρώτες από αυτές έχουν σταλεί από τον τόπο παραθερισμού της οικογένειας Γληνού, το Κόρθι της Άνδρου, μέσα στο καλοκαίρι του 1912. Η τέταρτη επιστολή στάλθηκε στον Αλέξανδρο Δελμούζο το επόμενο καλοκαίρι από τον τόπο διαμονής του Γληνού, την Αθήνα. Για τις τέσσερις αυτές επιστολές της πρώτης δέσμης δεν υπάρχουν διαθέσιμες - πιθανές απαντήσεις του παραλήπτη.

Η δεύτερη δέσμη αποτελείται από τρεις επιστολές, σταλμένες όλες από τη Θεσσαλονίκη, το έτος 1917 (10.3.1917 έως 24.4.1917). Κατά την περίοδο εκείνη ο Δημήτριος Γληνός είχε καταφύγει, μετά την αποφυλάκιση του, στην Θεσσαλονίκη όπου έδρευε τότε η επαναστατική κυβέρνηση της Εθνική Αμύνης, υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Από τη Θεσσαλονίκη, και μέσα στον αναβρασμό της εποχής, γράφει στον Αλέξανδρο Δελμούζο, ο οποίος βρίσκεται στην Αθήνα αποσκοπώντας –και έπειτα από υπόδειξη της επαναστατικής κυβέρνησης- να τον πείσει να μεταβεί και αυτός στην Θεσσαλονίκη και να εργαστούν από εκεί για την προώθηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Και για αυτές τις επιστολές δεν υπάρχει στη διάθεσή μας κάποια απάντηση του Δελμούζου.

Η τρίτη δέσμη είναι αυτή που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο όγκο των επιστολών του Γληνού. Πρόκειται για είκοσι επιστολές σταλμένες όλες από την Αθήνα και το Κόρθι της Άνδρου προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ο οποίος αμέσως μετά την Μεταπολίτευση του 1920, εγκαταστάθηκε μαζί με την οικογένειά του στη Γερμανία. Η χρονική περίοδος που καλύπτουν οι επιστολές αυτές είναι από τις αρχές του 1921 μέχρι τα τέλη του 1922 (25.1.1921 έως 14/27.12.1922), λίγο πριν την επιστροφή του Δελμούζου από το εξωτερικό, στις αρχές του 1923.

Ακριβώς λόγω της απουσίας του Δελμούζου στο εξωτερικό, αυτή η δέσμη περιλαμβάνει και τις περισσότερες επιστολές καθώς, δεδομένης της απόστασης, η αλληλογραφία ήταν ο μόνος τρόπος επικοινωνίας για τους δύο φίλους και συνεργάτες. Αλλά και από την άποψη των πληροφοριών που παρέχουν, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την αποτίμηση του έργου τους και τα σχέδια που κάνουν για το

¹ Γάτος, Γ. [επιμ.] (2003). *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού 41 Γράμματα του Γληνού στον Δελμούζο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 16.

μέλλον όσο και για την προσωπική τους σχέση. Ο Γληνός, ο οποίος άλλωστε ήταν ο μόνος από τους τρεις που παρέμεινε στην Αθήνα, δεν έπαψε να εργάζεται για την υπόθεση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Τα γράμματά του είναι αποκαλυπτικά και παρουσιάζουν τη σκέψη, τη δράση και τους προβληματισμούς ενός πρωτοπόρου διανοουμένου αλλά και τις ανησυχίες, τα συναισθήματα και τον ψυχισμό του, όπως τα αποτυπώνει μέσα στα γράμματα του.

Τέλος, η τέταρτη δέσμη των επιστολών περιλαμβάνει δέκα τέσσερα γράμματα του Γληνού σταλμένα από την Αθήνα, το Κόρθι αλλά και αλλού (Καλαμάτα). Οι επιστολές αυτές καλύπτουν μια κάπως μεγαλύτερη περίοδο από τις προηγούμενες: 1923-1926 (8.7.1923 έως 3.8.1926).

Μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα θα πραγματοποιηθεί μια δεύτερη απόπειρα μεταρρύθμισης, ενώ η σταδιακή απομάκρυνση του Τριανταφυλλίδη γίνεται όλο και περισσότερο αισθητή, γεγονός που αποτυπώνεται και μέσα στις επιστολές του Γληνού προς το Δελμούζο. Τέλος, όσο πλησιάζουμε χρονικά στο 1927, έτος διάσπασης του Ομίλου, αρχίζει να γίνεται αισθητή, κυρίως στις τελευταίες επιστολές αυτής της δέσμης, η διάσταση απόψεων μεταξύ Γληνού και Δελμούζου. Όπως σημειώνει ο Γ. Γάτος, στα μέσα του 1926 «..Η αλληλογραφία δείχνει να έχει διακοπεί. Και από ό,τι φαίνεται για πάντα.»²

2.2. Ο Δημήτρης Γληνός προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη

Σε αντίθεση με τον μεγάλο όγκο των επιστολών του Δ. Γληνού προς τον Α. Δελμούζο, τα γράμματα του πρώτου προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη που είναι στη διάθεσή μας περιορίζονται μόλις σε δύο. Για την ακρίβεια πρόκειται για δύο επιστολές: η πρώτη στάλθηκε στις 12.1.1910 από τη Λειψία της Γερμανίας και η δεύτερη στις 17.8.1913 από άγνωστη διεύθυνση, καθώς δεν αναγράφεται. Και οι δύο αυτές επιστολές βρίσκονται χρονικά κοντά στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910 και πριν από την εφαρμογή της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, 1917-20.

Όσον αφορά την πρώτη από τις δύο, την παλαιότερη στο σύνολο της αλληλογραφίας που μελέτησα, αυτή στάλθηκε στις αρχές του 1910, έτος ίδρυσης του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

²Γάτος, Γ., ο.π., σελ. 17

Η δεύτερη επιστολή στάλθηκε στον Τριανταφυλλίδη τον Αύγουστο του 1913, λίγους δηλαδή μήνες πριν την από την υποβολή στη Βουλή των Ελλήνων των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων από τον τότε υπουργό παιδείας Ιωάννη Τσιριμώκο.³

Μία ακόμη αντίθεση με τις επιστολές προς τον Δελμούζο, οι οποίες βρίσκονται όλες συγκεντρωμένες στο βιβλίο του Γ. Γάτου, είναι πως οι δύο επιστολές προς τον Τριανταφυλλίδη υπάρχουν σε φωτογραφίες από το πρωτότυπο, σε χειρόγραφη μορφή, και προέρχονται από το Αρχείο Τριανταφυλλίδη, που διατηρείται από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

2.3. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προς τον Δημήτρη Γληνό

Από πλευράς του Αλέξανδρου Δελμούζου έχουμε στη διάθεσή μας εννέα χειρόγραφες επιστολές, σε φωτογραφία από το πρωτότυπο, σταλμένες όλες προς τον Δημήτρη Γληνό, μεταξύ των ετών 1921-1922, την εποχή δηλαδή που ο Δελμούζος είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του στο Μόναχο. Τα γράμματα αυτά αποτελούν απαντήσεις στις επιστολές που του στέλνει αυτή την περίοδο ο Γληνός από την Ελλάδα. Αντιστοιχούν δηλαδή, στα γράμματα της τρίτης δέσμης που αναφέρθηκε ανωτέρω. Η ακριβής αντιστοίχιση των επιστολών δεν είναι απολύτως δυνατή. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι δεν απαντά ο ένας στον άλλον άμεσα, με αποτέλεσμα να σταλούν περισσότερες από μία επιστολές από το ίδιο πρόσωπο πριν να φθάσει η απάντηση στην πρώτη.

Για παράδειγμα, όταν ο Δελμούζος στέλνει το πρώτο γράμμα με ημερομηνία 14.4.1921 έχουν ήδη προηγηθεί τέσσερα γράμματα του Γληνού προς αυτόν: 25.Ιανουαρίου, 20.Φλεβάρη, 13 και 15 Μαρτίου του 1921. Στην τρίτη κατά σειρά επιστολή (της 13^{ης} Μαρτίου) αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Προ καιρού σουστειλα...Εσύ τι γίνεσαι;...Πως δεν έχομε καμιά είδησή σου; »*, ενώ στην τέταρτη επιστολή που γράφει δύο μέρες μετά: *«Ακόμη καμιά είδηση από σένα. Ανησυχούμε...»*

Ένας άλλος ανασταλτικός παράγοντας υπήρξε η λογοκρισία, την οποία ασκούσε το αντιβενιζελικό καθεστώς στην Ελλάδα, για την οποία ενδεικτικά αναφέρει ο Αλέξανδρος Δελμούζος στο πρώτο του γράμμα: *«Η ανεπίσημη λογοκρισία μεταχειρίζεται δυό τρόπους: ή δε δίνει καθόλου την αλληλογραφία ή τη δίνει μπαγιάτικη. Φοβούμαι ότι και η δική μας θα έχει την ίδια τύχη.»* Σε κάποια από τα

³Φραγκουδάκη, Α. (1977). *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις: κέδρος, Αθήνα 1977, σελ. 27.

πρώτα γράμματα η αντιστοίχιση με βάση τόσο την αντιστοιχία στη θεματική τους όσο και τις ημερομηνίες, είναι σχετικά εύκολη. Οι επιστολές όμως του Δ. Γληνού για αυτή την περίοδο ανέρχονται στις είκοσι, ενώ οι επιστολές του Δελμούζου φτάνουν μόλις τις εννέα. Είναι επομένως λογικό πως αρκετές από τις επιστολές του Γληνού, είτε έμειναν αναπάντητες, είτε όχι αλλά απλά δεν έχουμε στη διάθεσή μας τις απαντήσεις του Δελμούζου.

Όπως αναφέρθηκε ήδη η πρώτη επιστολή του Δελμούζου έχει ημερομηνία 14.4.1921 και η τελευταία, η οποία είναι και η εκτενέστερη (16 χειρόγραφες σελίδες), γράφτηκε στις 8.11.1922. Όλες οι επιστολές έχουν γραφεί και σταλεί από το Μόναχο.

2.4.Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη

Από πλευράς Δελμούζου δεν υπάρχει κάποιο γράμμα προς το Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Έχουμε όμως στη διάθεσή μας μία σειρά άλλων ντοκουμέντων, τα οποία είτε απευθύνονται άμεσα στον Τριανταφυλλίδη είτε αναφέρονται σε αυτόν. Το κοινό στοιχείο σε αυτά τα ντοκουμέντα είναι πως φέρουν την υπογραφή (και) του Αλέξανδρου Δελμούζου ή/και της οικογένειάς του. Συγκεκριμένα έχουμε τις παρακάτω περιπτώσεις:

- μία δισέλιδη χειρόγραφη επιστολή υπογεγραμμένη από τις Φροσύνη και Ελένη Δελμούζου, τη σύζυγο και την κόρη του Αλέξανδρου Δελμούζου, σταλμένη το Σεπτέμβριο του 1957.

- ένα ευχητήριο «ενθύμιο» σταλμένο στα γενέθλια του Τριανταφυλλίδη υπογεγραμμένο από φίλους, μεταξύ των οποίων και ο Αλέξανδρος Δελμούζος.

- μία cartepostale από το ζεύγος Δελμούζου προς τον Τριανταφυλλίδη, με χρονολογία 1929.

- μία επίσημη πρόσκληση προς τον τότε αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Γεώργιο Παπανδρέου «όπως ομού μετά του Κυρίου Προέδρου της Κυβερνήσεως (Σοφοκλή Βενιζέλου) ηγηθήτε της Μεγάλης Τιμητικής Επιτροπής..» σε μία εκδήλωση προς τιμήν του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ανάμεσα στους υπογράφοντες στην πρόσκληση βρίσκουμε και τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Τα παραπάνω κείμενα παρατίθενται σε φωτογραφίες από το πρωτότυπο και χρησιμεύουν ιδιαιτέρως στον άξονα εκείνο της εργασίας, που μελετά τις προσωπικές σχέσεις των τριών. Αποτελούν χρήσιμες πηγές για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη.

Από πλευράς του Αλέξανδρου Δελμούζου έχουμε στη διάθεση μας 2 ακόμη χειρόγραφες επιστολές οι οποίες όμως απευθύνονται σε άλλα πρόσωπα, πλην των δύο συνεργατών του. Αυτές είναι:

- μία επιστολή προς τον Σωτήριο Αναργύρου, ιδρυτή της Σχολής των Σπετσών
- μία επιστολή με ημερομηνία 16.3.1939, προς τον τότε υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

Επίσης όσον αφορά τον Δελμούζο, στο βιβλίο του Γ. Γάτου *«Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο»* περιλαμβάνεται εκτός των 41 επιστολών και ένα υπόμνημα του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο σταλμένο τον Ιούλιο του 1917, όταν έχει ξεκινήσει η εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το οποίο αξιοποιείται επίσης στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας.

Τέλος στο πλαίσιο της εργασίας μελετήθηκε και μία ακόμη επιστολή, σύντομης έκτασης σταλμένη από τον Γιάννη Ψυχάρη προς τον Αντ. Γαβριήλ δημοδιδάσκαλο. Δεν πρόκειται για κάποιο φυσικό πρόσωπο παρά για ένα ψευδώνυμο που χρησιμοποίησε ο Δημήτρης Γληνός, το 1921, για να υπογράψει τη χλευαστική μπροσούρα του με τίτλο τα «Τα ία και τα ωά», με την οποία καυτηρίαζε την αντιμεταρρυθμιστική πολιτική της βασιλικής κυβέρνησης.⁴

2.5. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης προς τον Δημήτρη Γληνό

Τα γράμματα του Τριανταφυλλίδη προς και τους δύο συνεργάτες του υπάρχουν είτε σε χειρόγραφη μορφή, είτε έχουν δακτυλογραφηθεί μάλλον σε κατοπινή φάση. Αξιοπρόσεκτη παρατήρηση αποτελεί το ότι ο όγκος των επιστολών από και προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη που έχουμε στη διάθεση μου είναι σημαντικά περιορισμένος. Αναφέρθηκαν ήδη οι μόλις δύο επιστολές από το Δημήτρη Γληνό που έρχονται σε έντονη αντίθεση με τις 41 επιστολές προς τον Δελμούζο, ενώ

⁴Γάτος, Γ., ο.π., σελ. 66

από πλευράς του τελευταίου δεν διατίθεται καμία επιστολή που να απευθύνεται άμεσα στον Τριανταφυλλίδη. Επίσης αξιοπαρατήρητη είναι η συντομία των επιστολών του Τριανταφυλλίδη, καθώς οι περισσότερες εξ αυτών δεν ξεπερνούν τη μία ή δύο σελίδες χειρόγραφου κειμένου.

Εκ μέρους του Τριανταφυλλίδη έχει αξιοποιηθεί στη μελέτη ένδεκα συνολικά επιστολές, απευθυνόμενες προς τους δύο φίλους και συνεργάτες του. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν έξι γράμματα του προς τον Γληνό, σταλμένα στο διάστημα από το 1911 έως το 1922. Το παλαιότερο εξ αυτών δεν έχει ακριβή ημερομηνία, αλλά όπως σημειώνεται από τον ίδιο τον αποστολέα έχει γραφεί στις *αρχές Απριλίου 1911*. Τα υπόλοιπα όμως γράμματα ανήκουν σε μεταγενέστερη περίοδο, τη διετία 1920-22, όταν ο Τριανταφυλλίδης βρισκόταν στο εξωτερικό (Μόναχο, Φλωρεντία). Όπως επιβεβαιώνεται και από τα γράμματα του Γληνού προς το Δελμούζο την ίδια περίοδο, έτσι και σε αυτή την περίπτωση φαίνεται πως η επικοινωνία μεταξύ των τριών υπήρξε πιο πυκνή την εποχή της φυγής των δύο στο εξωτερικό, τουλάχιστον μεταξύ αυτών και του Γληνού, ο οποίος παρέμεινε τότε στην Αθήνα.

2. 6. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο

Από την αλληλογραφία του με τον Δελμούζο υπάρχουν τρία γράμματα, σταλμένα από το 1912 (13 και 18 Σεπτεμβρίου) ως το 1929 ή 1930. Για το τρίτο αυτό γράμμα δεν είναι ακριβής η ημερομηνία αποστολής του, ούτε και η χρονιά, καθώς δε διατίθεται ολόκληρη η επιστολή, παρά ένα απόσπασμα. Ο όγκος των επιστολών προς τον Δελμούζο είναι μικρότερος από ό,τι ο αντίστοιχος προς το Γληνό, είναι όμως μεγαλύτερο το χρονικό φάσμα το οποίο αυτές καλύπτουν.

Τέλος, υπάρχει μία κοινή επιστολή του Μανόλη Τριανταφυλλίδη προς τους άλλους δύο. Πρόκειται για μία δισέλιδη χειρόγραφη επιστολή, σταλμένη από την Αθήνα με ημερομηνία: 8.12.1918, κατά την περίοδο εφαρμογής της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Το υλικό των επιστολών και των άλλων ντοκουμέντων που παρουσιάστηκε παραπάνω ταξινομήθηκε κατά πρόσωπο και με χρονολογική σειρά και στη συνέχεια εξετάστηκε σε όλα τα επίπεδα που αφορούν την εργασία, προκειμένου να αντληθούν πληροφορίες για κάθε έναν από τους πέντε άξονες μελέτης της αλληλογραφίας των

τριών ανδρών που πρωταγωνίστησαν στην υπόθεση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917-20.

3. Ιστορικό– πολιτικό πλαίσιο εμφάνισης του Δημοτικισμού

Στα πλαίσια του νεοελληνικού έθνους ως τον 17ο αιώνα οι κοινωνικές δυνάμεις που κυριαρχούν είναι η Εκκλησία, οι Φαναριώτες και οι επαρχιακοί πρόκριτοι. Ήδη όμως έχουν εμφανιστεί από τον 16ο αιώνα λόγω των ανακατατάξεων της ευρωπαϊκής οικονομίας κάποια ελληνικά στρώματα εμπόρων που τα συμφέροντά τους αντίκεινται στις κυρίαρχες προαναφερθείσες ομάδες. Οι έμποροι αυτοί δημιουργούν τις συμπαγείς ομάδες του ελληνισμού της διασποράς. Τα παροικιακά κέντρα διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο για την Ελλάδα μέχρι και το 1922. Εκτός από την οικονομική ευρωστία αυτού του ελληνισμού, αρχίζει να αναπτύσσεται και να εμπεδώνεται, ως ένα βαθμό, η αστική ιδεολογία. Ένας νέος κόσμος αναδύεται στους κόλπους του νεοελληνικού έθνους, ο αστικός, που αρχίζει να αμφισβητεί σε πολλά επίπεδα τον παλιό και καθιερωμένο κόσμο⁵.

Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η εξέλιξη αυτών των αστικών στρωμάτων σε κοινωνική τάξη κάνει περισσότερο εμφανή την αντίθεση με τα κατεστημένα κοινωνικά στρώματα. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός (1750-1821) είναι προϊόν της πρωτοβουλίας αυτής της εμπορικής παροικιακής αστικής τάξης, η οποία ως φορέας του διαμορφώνει και αρχίζει να υλοποιεί την ιδέα της απελευθέρωσης της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό. Η δεσπόζουσα δύναμη του παλιού κόσμου, η Εκκλησία, αντιπαρατίθεται στο κίνημα και τους οραματισμούς της νέας τάξης, καθώς δεν μπορεί ακόμα να συλλάβει «ένα ολοκληρωμένο εθνικό πρόγραμμα, αρκούμενη στη μονοπώληση των εκκλησιαστικών υποθέσεων». Η νέα εμπορική αστική τάξη προβληματίζεται τώρα για μια νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης του χώρου, η οποία όχι μόνο θα οδηγούσε στην απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, αλλά θα ήταν σε θέση να δημιουργήσει μια «ευρωπαϊκού» τύπου αστική κοινωνία, εχέγγυο της οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικής απελευθέρωσης. Η Φιλική Εταιρεία, απότοκο

⁵Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.15

των παροικιών, μετενσαρκώνει το όνειρο της απελευθέρωσης και εκφράζει τα ριζοσπαστικότερα στοιχεία αυτής της τάξης.⁶

Με την απελευθέρωση της Ελλάδας αρχίζει η κατ' επίφαση αστική κρατική συγκρότηση με χαρακτηριστικά της την προσπάθεια αστικοφιλελεύθερης οργάνωσης της εθνικής ζωής αλλά και τη συνέχιση της ύπαρξης προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής σε όλους τους τομείς. Σε αυτή τη χρονική στιγμή η αστική τάξη και τα παραδοσιακά στρώματα συνυπάρχουν στον κρατικό μηχανισμό. Δημιουργείται ένα ελληνικό κράτος λοιπόν πολύ περιορισμένο με οικονομία αγροτική και παραδοσιακό πολιτιστικό προσανατολισμό (αναγέννηση του πνεύματος της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου⁷) εξαιτίας της κρίσης που υπάρχει σε όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής. Μέσα στα πλαίσια αυτά γεννιέται και η Μεγάλη Ιδέα, που θα αποτελέσει μέχρι και το 1922 τον σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό του κράτους.⁸

Η δεκαετία 1870-1880 είναι σημαντική για την Ελλάδα. Χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση του παγκόσμιου καπιταλισμού στο ιμπεριαλιστικό στάδιο με την εισροή ξένων κεφαλαίων στις αδύναμες οικονομίες και την εθνικιστική έξαρση στα Βαλκάνια. Το αποτέλεσμα αυτών των καταστάσεων είναι πως πολλοί πλούσιοι Έλληνες της ακμάζουσας παροικιακής αστικής τάξης αποδείχτηκαν αδύναμοι να αντιμετωπίσουν τα νέα δεδομένα και τελικά αναδιπλώθηκαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος.⁹

Έτσι στο πολιτικό επίπεδο της χώρας για πρώτη φορά επικρατεί μία πόλωση μεταξύ δύο σχηματισμών: των αστών που συσπειρώνονται γύρω από τον Τρικούπη και των συντηρητικών που οργανώνονται γύρω από τον Δεληγιάννη. Στην πολιτική σκηνή διαφαίνεται σύγκρουση δύο διαφορετικών κόσμων. Η επικράτηση του Τρικούπη στην εξουσία, ευνοώντας στην οικονομική του πολιτική το μεγάλο κεφάλαιο και πραγματοποιώντας μια σειρά έργων υποδομής, οδήγησε στη δημιουργία ενός προμορφώματος αστικού κράτους.¹⁰

Ο Τρικούπης είναι ο πολιτικός ηγέτης που βάζει τα θεμέλια και στρέφει τη χώρα προς τον αστικό μετασχηματισμό της, τη φιλελευθεροποίηση και τον

⁶Ο.π.σελ.16-17

⁷Τερζής Π.Ν., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα - Πράγματα και πρόσωπα*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 250

⁸Χαραλάμπους Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.17-18

⁹Ο.π.σελ. 18-19

¹⁰Ο.π.σελ. 19-20

εκσυγχρονισμό της. Η πορεία προς εκβιομηχάνιση της χώρας που άρχισε από το 1870 γέννησε σταδιακά μια σειρά από νέες ανάγκες και νέα αιτήματα, νέους όρους και τρόπους, νέες αξίες και στάσεις συλλογικής και ατομικής ζωής.

Μέσα στα νέα δεδομένα ζωτική ανάγκη προβάλλει η προσαρμογή της ελληνικής εκπαίδευσης στη νέα πραγματικότητα. Οι προεπαναστατικές φωνές των Ελλήνων λογίων της διασποράς, που επηρεασμένοι από το φιλελεύθερο κίνημα του Διαφωτισμού, επιζητούν να προάγουν την εθνική ταυτότητα και συνείδηση και να διαμορφώσουν μια εθνική και ταυτόχρονα ευρωπαϊκή παιδεία, θα πληθύνουν την εποχή του Τρικούπη και θα συγκροτήσουν το κίνημα του Δημοτικισμού¹¹.

¹¹Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 19

4. Ιστορική εξέλιξη Δημοτικισμού - Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες

Το γλωσσικό πρόβλημα, “η διγλωσσία”, δεν είναι κάτι το νέο στην παγκόσμια ιστορία ούτε αποκλειστικά ελληνικό. Έχει τις ρίζες του στο απώτερο παρελθόν και αποτελεί ζήτημα πανευρωπαϊκό (π.χ. καθιέρωση της γλώσσας 1300 οι Ιταλοί - 1500 οι Γάλλοι και οι Γερμανοί, καθώς καταργείται η φεουδαρχία και επικρατεί το αστικό καθεστώς). Έπειτα τίθεται έντονα το γλωσσικό θέμα και στην χώρα μας, μέσα από τις αναζητήσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το χρονικό διάστημα 1750-1821 επικρατούν στην Ελλάδα τρία γλωσσικά ρεύματα: το αρχαϊστικό, το δημοτικιστικό και η μέση οδός.

Με την απελευθέρωση της χώρας ο αρχαϊσμός κυριαρχεί σαν πολιτιστικό ιδανικό, ενώ η δημοτική παραμερίζεται παντελώς από τον επίσημο δημόσιο λόγο. Τον αρχαϊσμό προωθούν και ενισχύουν θετικά η σχέση της εκκλησίας με τη γλωσσική της παράδοση, ο φιλελληνισμός, ο νεοανθρωπισμός και ο νεοκλασικισμός της Βαυαροκρατίας. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα ο αρχαϊσμός υποχωρεί και ακολουθούν διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.¹²

Το εκπαιδευτικό σύστημα στη χώρα μας εγκαθιδρύεται με τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και στηριζόμενο στη λογική της μίμησης ξένων προτύπων (βαυαρικού και γαλλικού). Κατά το χρονικό διάστημα 1821-1828 δεν υπάρχει κανένας επίσημος σχολικός μηχανισμός και η πλειοψηφία του ελληνικού λαού είναι αγράμματη (90% αναλφάβητοι). Κατά συνέπεια τα νομοθετικά διατάγματα του 1834 (για τα δημοτικά σχολεία) και 1836 (για τη μέση εκπαίδευση) και του 1837 (για το πανεπιστήμιο στην Αθήνα), τα οποία ορίζουν το πλαίσιο της γενικής εκπαίδευσης, συμβάλλουν στην απαρχή της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης.¹³

Το 1880 αποτελεί ένα σταθερό ορόσημο για την Ελλάδα, που κάνει τα πρώτα δειλά βήματα της, που αφυπνίζεται και εξωθείται από το μακρόχρονο “τούνελ” της παρακμής και της αδράνειας, τα οποία εκπορεύονται από τη βαθιά παρακμιακή κρίση της ύστερης Τουρκοκρατίας, από την άγονη αρχαιολαγνεία και την αυταρχική

¹²Τερζής. Νίκος Π., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα - Πράγματα και πρόσωπα*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σελ 25-26

¹³Μαραγκού-Πρόκου Στέλλα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό Κτίριο*, Διδακτορική Διατριβή-Θεσσαλονίκη 1980, σελ 146

ακαμψία των Βαυάρων.¹⁴ Από το 1880, επί Χαρίλαου Τρικούπη και έπειτα επικρατεί ένα νέο πνευματικό κλίμα και δύο νέοι ιδεολογικοί στόχοι της αστικής τάξης: ο «εθνισμός» ή εθνική ολοκλήρωση και ο «αστισμός» ή αστικός μετασχηματισμός και για την επίτευξή τους καλούνται να λάβουν υπόψιν και μία άλλη ιδεολογική παράμετρο: το λαϊκισμό(μελέτη της ζωής- προβλημάτων του λαού) .

Ως μέσο επίτευξης όλων των προαναφερθέντων εμφανίζεται ο Δημοτικισμός και η αστική τάξη χρησιμοποιεί πλέον τη δημοτική γλώσσα. Σχολείο και γλώσσα θεωρούνται και χρησιμοποιούνται ως «όπλα εθνικά» και προσπαθούν να οδηγήσουν τον ελληνικό λαό στην εθνική του ολοκλήρωση. Ήδη το 1874 καταγράφονται 82 σύλλογοι με φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα παρατηρούνται και μεμονωμένες εκδηλώσεις γύρω από το γλωσσικό ζήτημα, οι οποίες με τον καιρό πληθαίνουν. Ενδεικτικά ορισμένες είναι του Κονεμένου με τις μελέτες του «*Το ζήτημα της Γλώσσας*» και «*Πάλε περί Γλώσσας*»(1873 και 1875), έπειτα η αντιπαράθεση Ροΐδη - Βλάχου για λογοτεχνικά ζητήματα και για την ποιητική αξία της δημοτικής (1877). Στη συνέχεια μια άλλη γλωσσική διαμάχη μεταξύ Κ. Κόντου - Δ. Βερναδάκη, με τον πρώτο υπέρμαχο της καθαρεύουσας και το έργο του «Γλωσσικά Παρατηρήσεις(1882)», στο οποίο απαντά ο Βαρναδάκης με το έργο του «Ψευδαττικισμού Έλεγχος» (1884), καθώς και ο Γ.Χατζιδάκις με το έργο του «Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής ή Βάσανος του Ελέγχου του Ψευδοαττικισμού» (1884).

Η πρώτη μεγάλη προσπάθεια για τη δημοτική γλώσσα πραγματοποιείται στη Νέα Αθηναϊκή Σχολή, που με εκπρόσωπο τον Παλαμά επιδιώκει σε πρώιμο στάδιο να επιτύχει μια νέα ιδεολογική αντίληψη για την προώθηση της γλώσσας μέσα από τη λογοτεχνία. Το 1888 σταθμό για το κίνημα του δημοτικισμού αποτελεί η κυκλοφορία του βιβλίου του Ψυχάρη «Το Ταξίδι μου», που γραμμένο στη δημοτική και επηρεασμένο από τη Μεγάλη Ιδέα, θα γίνει το ευαγγέλιο των δημοτικιστών. Οι διανοούμενοι της εποχής θα αγωνιστούν για το φωτισμό του Λαού, ώστε η χώρα να οδηγηθεί στην πρόοδο και την εθνική της ενότητα - συνοχή. Για να το επιτύχουν βέβαια αυτό απαραίτητη προϋπόθεση είναι να μορφωθεί ο Λαός, γι' αυτό και αποδίδουν τόσο μεγάλη βαρύτητα στο γλωσσικό ζήτημα. Ακολουθούν τα νομοσχέδια του 1899 καθώς και του 1913, στα οποία η αστική οπτική για το σχολείο παίρνει συγκεκριμένη μορφή στην ελληνική κοινωνία και εκφράζεται επίσημα

¹⁴Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 27

διατυπωμένη σ' αυτά. Η γλωσσική διαμάχη αποτυπώνεται και στα γεγονότα γνωστά σαν «Ευαγγελιακά» (1901- μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Α. Πάλλη στην ομιλούμενη γλώσσα) και στα «Ορεστειακά» (1903- η παράσταση της τριλογίας του Αισχύλου μεταφρασμένη στην καθαρεύουσα) ανάμεσα στις προοδευτικούς και στους συντηρητικούς διανοούμενους της εποχής.

Η χρονική περίοδος 1902-1909 αποτελεί την πρώτη φάση διαμόρφωσης του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, του οποίου η εμφάνιση τοποθετείται συμβατικά το 1902· κατά τη χρονιά αυτή εκδίδεται και κυκλοφορεί στην Αθήνα το βιβλίο του Φ.Φωτιάδη με την ονομασία «*Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*», το οποίο θα ασκήσει μεγάλη επίδραση στους δημοτικιστές. Για πρώτη φορά λοιπόν συνδέεται ο δημοτικισμός με την εκπαίδευση και η εργασία με το σχολείο. Στο βιβλίο αυτό ο Φωτιάδης ασκεί οξεία κριτική στην εκπαιδευτική πολιτική και στο εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας, διερευνά τα προβλήματα, που αναφέρονται στη σχέση γλώσσας - σκέψης, καθώς και τα προβλήματα διδακτικής και δημιουργίας νέων αναλυτικών προγραμμάτων¹⁵. Η αντίδραση που προκαλείται στο αίτημα της καθιέρωσης της δημοτικής είναι ισχυρή και ωθεί τους δημοτικιστές σ' ένα συνεχή αγώνα. Έτσι το 1904 ιδρύεται η Εταιρεία με την ονομασία «*Εθνική Γλώσσα*», αλλά γρήγορα διαλύεται εξαιτίας εσωτερικών αντιπαράθεσεων. Πριν τη διάλυση της Εταιρείας όμως το 1905 κυκλοφορεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό μανιφέστο του Ζαχαρία Παπαντωνίου, που εστιάζει στο θέμα του δημοτικισμού και της εκπαίδευσης των Ελλήνων. Έτσι τα δύο μαζί, Εταιρεία και Μανιφέστο, εκφράζουν για πρώτη φορά τις επικρατέστερες απόψεις για τη γλώσσα και την εκπαίδευση¹⁶.

Μετά τη διάλυση της Εταιρείας το 1905, με πρωτοστάτη τον Φ.Φωτιάδη ιδρύεται το Αδελφάτο «Ανάσταση», που μετονομάστηκε αργότερα σε «Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας». Θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό για την εξέλιξη του δημοτικισμού, καθώς ανάμεσα στους στόχους του Αδελφάτου εντάσσεται: η ίδρυση ενός λαϊκού σχολείου, η συγγραφή σχολικών και λογοτεχνικών βιβλίων, η διαφώτιση του Λαού με ομιλίες και συγκεντρώσεις, όπως και η έκδοση ενός περιοδικού. Τα μέλη και οι οπαδοί του Αδελφάτου αριθμούσαν τους 300 σχεδόν ανθρώπους, ανάμεσα τους εξέχουσες προσωπικότητες των γραμμάτων και τεχνών, όπως ο

¹⁵ Δελμούζος, Α., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*. Αθήνα, Αλικιώτης, 1947

¹⁶ Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα, Μπουκουμάνης 1974, Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Εστία 2000.

Κ.Παλαμάς, ο Γ.Ξενόπουλος, ο Κ.Καβάφης κ.α.λ., καθώς και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που θα πρωταγωνιστεί στην Ελλάδα τις επόμενες τρεις δεκαετίες¹⁷.

Τέλος ένας άλλος σημαντικός σταθμός, που ενεργεί θετικά στην προώθηση του δημοτικισμού είναι η έκδοση και κυκλοφορία του βιβλίου του Γ. Σκληρού το 1907, με τίτλο «*Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*». Ο Σκληρός συμβάλλει σε μία νέα κατεύθυνση για το κίνημα του Δημοτικισμού, συνδέει το γλωσσικό ζήτημα με ολόκληρο το ιστορικό,πολιτικό και κοινωνικό σύστημα.¹⁸

Έπειτα το Φθινόπωρο του 1908 το σχολείο του Βόλου, το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου, αποτελεί το πρώτο πανελλήνιο σχολικό παράδειγμα συστηματικής εφαρμογής των νέων εκπαιδευτικών αιτημάτων. Με εισήγηση του γιατρού Σαράτση και την υπόδειξη του Νικολάου Πολίτη καλείται ο Αλέξανδρος Δελμούζος να το διευθύνει. Το «Κρυφό Σχολείο», όπως το αποκαλούσε ο Δελμούζος, είναι το πρώτο αστικό σχολείο που λειτουργεί στην Ελλάδα, βασισμένο σε ξένα πρότυπα, αλλά παράλληλα με γνήσιο νεοελληνικό προσανατολισμό, στις αξίες, την παράδοση και τη γλώσσα του Έθνους.¹⁹

Οι καινοτομίες που προωθεί το σχολείο του Βόλου είναι τρεις: α) μια νέα παιδαγωγική αντιμετώπιση των παιδιών, β) η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και γ) η αλλαγή της παρεχόμενης ιδεολογίας, της «Νέας Αγωγής». Βασικός σκοπός του είναι να μορφώσει το σώμα το πνεύμα και την ψυχή των κοριτσιών της αστικής τάξεως, να μορφώσει δηλαδή Ελληνίδες με χαρακτήρα ηθικό και αυθύπαρκτο. Η νέα παιδαγωγική αντίληψη, που εφαρμόστηκε από τον Δελμούζο στο σχολείο του Βόλου εστιάζει στο παιδοκεντρικό χαρακτήρα της διαδικασίας της διδασκαλίας και μάθησης.²⁰

Το 1911 παρατηρούνται έντονες αντιδράσεις στις νέες αυτές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες,κυρίως από το χώρο της εκκλησίας και δημιουργούνται οχλοκρατικές εκδηλώσεις εις βάρος του σχολείου, τα ονομαζόμενα

¹⁷Παπακώστας, Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, Εστία, Αθήνα 1993.

¹⁸Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.26-37 και Τερζής Ν. , *Το αίτημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση :μία κοινωνιολογική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 73-74

¹⁹Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 35

²⁰Τερζής Ν. Π. , *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα- Πράγματα και πρόσωπα*, , εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη ,Θεσσαλονίκη 1988, σελ.40

«Αθεϊκά του Βόλου».²¹ Εν τέλει, μετά από τρία χρόνια λειτουργίας, το σχολείο κλείνει με αφορμή την επίσκεψη του μητροπολίτη Γερμανού και παράλληλα μιας οργανωμένης ανελέητης αντεπίθεσης της παλιάς άρχουσας τάξης. Ο Δελμούζος και το σχολείο ταυτίζονται σκόπιμα με πολιτικές, με τα σοσιαλιστικά κηρύγματα του «Εργατικού Κέντρου Βόλου», με υποβάθμιση των αξιών της οικογένειας, πατρίδας και θρησκείας, με ανυπόστατες κατηγορίες, όπως την εξύβριση του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης στην κωμόπολη Αργαλαστή, εξύβριση του Επισκόπου Βόλου στο Παρθεναγωγείο, προσβολή των θρησκευτικών ιδεών στο Εργατικό Κέντρο και άλλες διδασκαλίες που έγιναν στη Λάρισα, ανάπτυξη ασυνήθιστης οικειότητας μεταξύ μαθητριών και δασκάλων στο Παρθεναγωγείο που δεν επέτρεπαν τα χρηστά ήθη και καταγγελία ότι κατά τη διδασκαλία διαφόρων μαθημάτων γινόταν χρήση μεθόδων ανάρμοστων προς τη σεμνότητα και τις ελληνικές παραδόσεις. Οι πρωτεργάτες του σχολείου κατηγορούνται για αθεΐα, μασωνία, σοσιαλισμό κ.α. και όλες αυτές οι αντιδράσεις έχουν επακόλουθο να κλείσει το πρώτο αστικό σχολείο της Ελλάδας το Μάρτιο 1911. Οι ιδρυτές του σχολείου (Α. Δελμούζος, Δ. Σαράτσης, Κ. Ζάχος κ.α σύνολο 12) δικάζονται το 1914, στη γνωστή «Δίκη του Ναυπλίου», αλλά η απόφαση του δικαστηρίου είναι αθωωτική.²² Συστηματικότερα πια αρχίζει να διεξάγεται ο διάλογος ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό που θέλει να επιτύχει ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και τη συντήρηση που υπερασπίζεται ο αρχαϊσμός.²³ Οι στόχοι για την αλλαγή είναι η δημιουργία ενός σχολείου οικονομικά αποτελεσματικού, προσαρμοσμένου στις νεοδιαμορφούμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, με πρακτικό και τεχνικό προσανατολισμό, και με γλώσσα διδασκαλίας τη δημοτική.

Οι εξελίξεις από εδώ και πέρα είναι στενά συνυφασμένες με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο και τους πρωτεργάτες του. Αποτελεί αυτός για αρκετά χρόνια το φορέα που προωθεί και στηρίζει τις όποιες γλωσσοεκπαιδευτικές προσπάθειες του βενιζελικού κράτους.²⁴

²¹Χαραλάμπους Φ. Δ., ο.π. σελ. 38-41

²²Χαρίτος, Χ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1989, τ. Α' και Β'.

²³Τζήκας, Χρ., *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, 186

²⁴Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 36-37 και Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Τομ, Β', ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1967, σελ. 65

Είναι ο δημοτικισμός η γλώσσα του αστικού φιλελευθερισμού και μοχλός του εκσυγχρονισμού. Στην πρώιμη φάση του εμφανίζεται στην ποίηση και τη λογοτεχνία με ακαδημαϊκό χαρακτήρα, ο οποίος εξελίσσεται όμως σύντομα σε εθνικό, επιδιώκοντας να συνδέσει τη γλώσσα με την εθνική ενότητα και συνέχεια. Πολύ γρήγορα ο κοινωνικός του χαρακτήρας γίνεται εμφανής, συνδέοντας τη γλώσσα με τη μόρφωση, την επικοινωνία, πρόσβαση και θέση του λαού στο κοινωνικό γίγνεσθαι, στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Είναι το μέσο για να χτυπηθεί ο λογιοτατισμός, η προγονοπληξία - εξοπλισμός του παλιού κόσμου- που κρατούν το λαό έξω από τα ζωντανά προβλήματά του, από τον σύγχρονο κόσμο, από την ίδια του τη ζωή. Εξυπηρετεί τη νέα αστική τάξη και τους μηχανισμούς εξουσίας της στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας, της κοινωνίας και της χώρας γενικότερα.²⁵

Τέλος δεν πρέπει να παραβλέπεται και η πολιτική διάσταση του δημοτικισμού, φανερή λίγα χρόνια μετά, όταν διαπλέκεται με την εκπαίδευση και μπαίνουν τα θεμέλια του εκπαιδευτικού εκείνου συστήματος και κινήματος που ορίστηκε ως εκπαιδευτικός δημοτικισμός, όταν αίτημά του γίνεται η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία, όταν η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση παίρνει υπόσταση μέσα από το κόμμα των Φιλελευθέρων και γενικά τα προτάγματά του εξαρτώνται από την πολιτική βούληση, αποτελούν μέρος πολιτικών προγραμμάτων μέσω των οποίων, αν εφαρμοστούν, μπορούν να γίνουν κτήμα του λαού.

Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός αποτέλεσε για παραπάνω από δεκαπέντε χρόνια σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης του βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού. Το τελευταίο δε σημαίνει ότι οι οπαδοί του δημοτικισμού είναι πλήρως ταυτισμένοι με το βενιζελικό κόμμα, που επαγγέλθηκε και υπερασπίστηκε τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του δημοτικισμού, ούτε και το αντίστροφο. Μπορεί η πλειοψηφία των δημοτικιστών και η συλλογική τους έκφραση, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, να συμπορεύεται με το βενιζελικό κόμμα, στο κόμμα όμως υπάρχουν αρκετοί που υπονομεύουν το γλωσσοεκπαιδευτικό μεταρρυθμιστικό έργο, υπαγορεύουν συμβιβασμούς, αποτρέπουν αποφάσεις και φτάνουν να καταψηφίσουν νομοσχέδια.

Η εμπλοκή της πολιτικής με το δημοτικιστικό κίνημα αποκαλύπτεται στα «Ευαγγελικά» του 1901. Πρόκειται για την αντίδραση που προκαλεί η μετάφραση των Ευαγγελίων από τον Πάλλη με παρότρυνση της βασίλισσας Όλγας, με στόχο να διαβαστούν από το λαό και τονωθεί το θρησκευτικό τους αίσθημα. Η αντίδραση είναι

²⁵Γάτος Γ., ο.π , σελ.18-20

πολιτική, αφού τα γεγονότα τα έχει υποκινήσει και η γερμανική πρεσβεία, το ίδιο και τα αποτελέσματά τους, δηλαδή η πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη και η υπονόμευση της εικόνας της Σλάβας βασίλισσας, προκειμένου να αντικατασταθεί από τους γερμανόφιλους διαδόχους Κωνσταντίνο και Σοφία²⁶. Λίγα χρόνια μετά, το 1907, πολιτική είναι και η αντιμετώπιση του γλωσσικού και γλωσσοεκπαιδευτικού ζητήματος, η καταψήφιση των νομοσχεδίων του 1913, η αποκαθήλωση της δημοτικής, το κάψιμο των βιβλίων, η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, ο διωγμός των δημοτικιστών στη Μεταπολίτευση 1920- 1922, η επάνοδος τους μετά το κίνημα των Πλαστήρα - Γονατά και των βενιζελικών κυβερνήσεων του 1922-1927, της τελευταίας κυβέρνησης Βενιζέλου το 1928- 1932. Πολιτική παρέμβαση δείχνουν επίσης και δύο άλλα μελανά σημεία της γλωσσοεκπαιδευτικής ιστορίας, τα «Αθεϊκά» και τα «Μαρασλειακά».

Στα «Μαρασλειακά» οι εκσυγχρονιστικές διεκδικήσεις του βενιζελισμού στο γλωσσοεκπαιδευτικό, έτσι όπως τις οραματίστηκε και μας συστήθηκε με την επαναστατική κυβέρνησή του, έχουν ξεθωριάσει και διαφαίνεται ένας συμβιβασμός με τις εσωτερικές του ισορροπίες. Τώρα το γλωσσοεκπαιδευτικό κίνημα μπαίνει σε νέα φάση, παίρνει αποστάσεις και βιώνει μια κρίση ταυτότητας και προοπτικής, που είναι βέβαια κρίση πολιτική. Το αποτέλεσμα είναι η διάσπαση του Ομίλου (1927) με την αποχώρηση αυτών που πιστεύουν ότι μπορούν να προχωρήσουν έξω από την πολιτική. Η πλειοψηφία του, αποτελούμενη από ριζοσπάστες σοσιαλιστές και κομμουνιστές αντιμετωπίζει τον δημοτικισμό ως «όπλο» κοινωνικής πάλης για το μετασχηματισμό της κοινωνίας, για το σοσιαλισμό. Νέα κρίση ξεσπά και είναι η ώρα των σοσιαλιστών να αποχωρήσουν και το κίνημα να παραμείνει στα χέρια της κομμουνιστικής συνιστώσας και μετά από λίγα χρόνια να περιπέσει σε απραξία.²⁷

²⁶Χαραλάμπους, Δ., Μπέτσας, Γ., “«Είμεθα οι μόνοι θεματοφύλακες και κλειδοκράτορες των προγονικών κειμηλίων». Οι φοιτητές στην υπηρεσία της γλωσσικής καθαρότητας (1901)”, στο: Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης «Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση»*, 2006, σσ. 60-70.

²⁷Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 20 - 23

5. Βιογραφίες Γληνού, Δελμούζου, Τριανταφυλλίδη

Ο Γληνός γεννιέται στη Σμύρνη το 1882 από φτωχή οικογένεια με καταγωγή από το Κόρθι της Άνδρου. Ήταν το πρώτο από τα 12 παιδιά του Αλέξανδρου Γληνού και συχνά βοηθούσε τον πατέρα του στις δουλειές του. Έζησε δύσκολα παιδικά και εφηβικά χρόνια. Το 1899 τελειώνει την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και έρχεται στην Αθήνα. Έχει ήδη συμβεί η πτώχευση του 1893 και η ήττα του 1897. Γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και έρχεται σε επαφή με τον αττικισμό του Κόντου και του Μιστριώτη. Ωστόσο ο δημοτικισμός έχει κάνει την εμφάνισή του με τον

Ψυχάρη και τον Παλαμά. Ο ίδιος μαζί και ο Τριανταφυλλίδης θα συμμετάσχει στα συλλαλητήρια του Μιστριώτη εναντίον της μετάφρασης των Ευαγγελίων από τον Πάλλη. Η επαφή με τον δημοτικισμό γίνεται μέσω ενός φίλου του και συμφοιτητή του του Κώστα Γούναρη και το 1904 θα γίνει μέλος του πρώτου δημοτικιστικού σωματείου «Εθνική Γλώσσα», ενώ το 1907 κάνει την πρώτη του ποιητική συνεργασία με το περιοδικό *Νουμά*. Έχει ήδη, το 1905, αποφοιτήσει από τη Σχολή του με άριστα και λίγο μετά θα αναγκαστεί να παραιτηθεί από το «Ελληνογερμανικό Λύκειο» της Σμύρνης λόγω των δημοσιεύσεων του στα δημοτικιστικά έντυπα. Τότε, το 1908 παντρεύεται την Άννα Χρόνη και με την οικονομική στήριξη του πεθερού του ο Γληνός φεύγει με τη σύζυγό του για μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιένα και κατόπιν στη Λειψία. *Αυτό αναφέρεται και σε ένα γράμμα του προς τον Δελμούζο στις 4.8.21 "Και το πρώτο μου ταξίδι στην Ευρώπη ήταν θυσία αλλοιού".* Στη Γερμανία, η γνωριμία του με τον Γ. Σκληρό τον εξοικειώνει με τις σοσιαλιστικές ιδέες και είχε αποφασιστική επίδραση στη μετέπειτα πορεία του. Μαζί θα συγκροτήσουν και τη «Φιλική Προοδευτική Ένωση», προκειμένου να φέρουν κοντά τους προοδευτικούς φοιτητές και στο μέλλον να ιδρύσουν πολιτικό κόμμα για να εφαρμόσουν τις ιδέες τους.

Η μετέπειτα δράση του είναι έντονη, συμμετοχή σε διαγωνισμούς και συγγραφή. Η αλληλογραφία του με τον Ίωνα Δραγούμη, Μάρκο Τσιριμώκο, Δημήτρη Πετροκόκκινο θα αποτελέσουν και την αιτία της ανάμειξής του στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της επανασύνδεσής του με τον Μανόλη

Τριανταφυλλίδη. Το 1911, πίσω στην Αθήνα, δραστηριοποιήθηκε στον Εκπαιδευτικό Όμιλο όπου, μεταξύ άλλων, είχε και το συντονισμό της έκδοσης του περιοδικού του. Οι συνθήκες είναι ευνοϊκές και οδηγούν προς τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Πρωτοστατεί στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Συνδέσμου των Λειτουργών της Μέσης Εκπαιδευσεως (Φεβρ. 1915). Τοποθετημένος πολιτικά στην αριστερά του βενιζελισμού ο Γληνός, συνήθως σε συνεργασία με τους Αλ. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη, έδρασε από διοικητικές και μη θέσεις για την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος και την αναμόρφωση της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες: σύνταξη εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913, διάταγμα Προσωρινής Κυβέρνησης (1917) για την εισαγωγή της δημοτικής στα σχολεία, οργάνωση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1924-26).

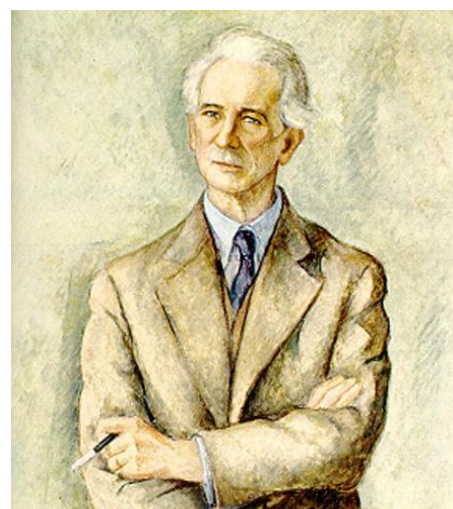
Το 1926 εκτίμησε πως η δυνατότητα προώθησης και στερέωσης μιας ουσιαστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης μέσω των κρατικών μηχανισμών ήταν μηδαμινή και αποφάσισε να απομακρυνθεί οριστικά από τα δημόσια αξιώματα. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε την έκδοση του περιοδικού *Αναγέννηση*, με το οποίο συνεργάστηκαν τακτικά σημαντικοί διανοούμενοι, όπως οι Καζαντζάκης, Βάρναλης, Κορδάτος, Στρ. Σωμερίτης, η Ρόζα Ιμβριώτη κ.τ.λ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Γληνός στράφηκε καθαρότερα προς το μαρξισμό, προσεγγίζοντας σταδιακά το ΚΚΕ. Συνεργάστηκε με το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, καθώς και με την εφημερίδα του κόμματος, τον *Ριζοσπάστη*. Το καλοκαίρι του 1934, μαζί με τον Κώστα Βάρναλη, επισκέφτηκε τη Σοβιετική Ένωση, μετά από πρόσκληση της ένωσης των Σοβιετικών συγγραφέων. Οι εντυπώσεις του από το ταξίδι δημοσιεύτηκαν σε πολλές συνέχειες στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*. Το 1936 εκλέχτηκε βουλευτής. Στη διάρκεια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου γνώρισε τη φυλακή και τις εκτοπίσεις αλλά και την πιο γόνιμη, από συγγραφική άποψη, περίοδο της ζωής του. Το 1940 δημοσιεύθηκε η μετάφραση του πλατωνικού *Σοφιστή* από τον Γληνό. Η εισαγωγή του σε αυτήν την έκδοση θεωρείται από τα σπουδαιότερα μνημεία της νεοελληνικής γραμματείας.

Στη διάρκεια της Κατοχής ο Γληνός πρωταγωνίστησε στις διεργασίες για την ίδρυση του ΕΑΜ και συνέταξε το ιδεολογικο-πολιτικό μανιφέστο «*Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ*». Ο θάνατος τον βρήκε τα Χριστούγεννα του 1943, έπειτα από μια εγχείρηση και ενώ ετοιμαζόταν να μεταβεί στην ελεύθερη Ελλάδα, προκειμένου να ηγηθεί της κυβέρνησής της.

Το πολύπλευρο έργο του Δημήτρη Γληνού είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας όχι μόνο αν κριθεί με τα μέτρα της ελληνικής κοινωνίας: το International Bureau of Education της UNESCO συμπεριέλαβε τον Γληνό μεταξύ των 100 πιο σημαντικών διανοουμένων, πολιτικών, δημοσιολόγων κ.λπ. όλου του κόσμου²⁸, που με το στοχασμό και τη δράση τους είχαν σημαντική συμβολή στην υπόθεση της εκπαίδευσης από την εποχή της αυγής του ανθρώπινου πολιτισμού έως τις μέρες μας.²⁹

Ο Δελμούζος γεννιέται στην Άμφισσα το 1880, σε μια κοινωνία κλειστή, συντηρητική, παραδοσιακή. Ήταν το τέταρτο παιδί από τα επτά του Παναγή Δελμούζου, έμπορου και μεγαλοκτηματία, δημάρχου της πόλης. Το σπίτι στο οποίο μεγαλώνει είναι αρχοντικό, αστικό, εμπορομεσιτικό, αυστηρό, φιλελεύθερο. «Σ' αυτό έχει τις ρίζες του ο άνθρωπος Δελμούζος, ο δημοτικισμός και ο δάσκαλος», όπως θα πει αργότερα ο ίδιος. Η ενηλικίωσή του συμπίπτει με την ενηλικίωση των Ελλήνων αστών και η γέννησή του με την το συμβατικό ξεκίνημά τους. Στα 16 του πηγαίνει στην Αθήνα να σπουδάσει στο Πολυτεχνείο, τελικά όμως γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή. Εκεί γνωρίζεται με τον Κων/νο Κόντο, σπουδαίο αττικιστή και αντίπαλο μετέπειτα του δημοτικιστή Δελμούζου.

Οι πρώτες του προσπάθειες να γράψει ποίηση είναι αποτυχημένες. Αφού πάρει το πτυχίο του, φεύγει στη Γερμανία, έδρα εκείνη την εποχή ανώτατων φιλοσοφικών, φιλολογικών, παιδαγωγικών και πολιτικών σπουδών και παρακολουθεί παιδαγωγικά και φιλοσοφία. Γνωρίζει τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία στην επαναστατική της εξόρμηση, τα κοινωνικά και πολιτικά ρεύματα του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού και ουμανιστικού σοσιαλισμού και δέχεται ιδεολογικοκοινωνικοπολιτικές επιρροές από τον πρώτο Έλληνα Κοινωνιολόγο και ιστορικό Μαρξιστικής Σχολής το Γ. Σκληρό, ιδιότυπο μαρξιστή και κοινωνιστή, τον Μάρκο Τσιριμώκο, τον Κώστα Χατζόπουλο, που πρώτος μετέφρασε το

²⁸Eliou, M., Dimitri Glinos (1882-1943), *Prospects: the quarterly review of comparative education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIII, no. 3/4, p. 559-574, 2000.

²⁹Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 58-61 και <http://www.glinos.gr/v1/glhnos/dimitrisglinos>

Κομμουνιστικό Μανιφέστο στην Ελλάδα το 1912. Η επαφή του με τον Σκληρό τον βοήθησε να δει συνολικά το θέμα της ελληνικής παιδείας μας σε σχέση με τα δεδομένα της κοινωνίας μας και να μορφώσει το όνειρό του και τα ιδανικά του για μια σύγχρονη Ελλάδα με αναγεννημένη παιδεία μέσα από τη ζωντανή γλώσσα του λαού. Όμως τελικά δεν τον κέρδισε ποτέ, αφού ως το τέλος της ζωής του έμεινε ένας εκσυγχρονιστής αστός.

Από την Ιένα πηγαίνει στο Μόναχο, Βερολίνο και Λειψία ακολουθώντας νέες πνευματικές διαδρομές. Επισκέπτεται γερμανικά σχολεία για να γνωριστεί με τη σχολική πράξη³⁰. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1908 ανέλαβε τη διεύθυνση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου του Βόλου, μετά από πρόταση του Δημητρίου Σαράτση και του Νικολάου Πολίτη. Στο σχολείο αυτό γίνεται η πρώτη απόπειρα εφαρμογής του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην πράξη. Ο Δελμούζος εφάρμοσε πρωτοποριακές παιδαγωγικές μεθόδους στα πλαίσια των ευρωπαϊκών παιδαγωγικών θεωριών, της πολιτικής θεωρίας του νέου ελληνισμού και της γλωσσικής θεωρίας του δημοτικισμού. Η νεωτεριστική δράση του προκάλεσε αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων, αντιδράσεις οι οποίες σχετίζονταν και με τη σύνδεσή του με το Εργατικό Κέντρο Βόλου. Έτσι το 1911 ο Δελμούζος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου.

Το 1910 από κοινού με τους Δημήτρη Γληνό και Μανόλη Τριανταφυλλίδη πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Το 1911, μετά από κινητοποιήσεις, η λειτουργία του Παρθεναγωγείου αναστάλη και ο Δελμούζος παραπέμφθηκε μαζί με άλλα στελέχη του Εργατικού Κέντρου σε δίκη στο Ναύπλιο. Τα γεγονότα της δίκης έμειναν στην ιστορία ως τα Αθεϊκά του Βόλου. Ο Δελμούζος αθωώθηκε. Η συνεργασία του με τους Γληνό και Τριανταφυλλίδη συνεχίστηκε επί επαναστατικής κυβερνήσεως Βενιζέλου, όταν οι τρεις άντρες έδρασαν υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από υψηλές θέσεις του Υπουργείου Παιδείας. Την περίοδο εκείνη ο Δελμούζος ολοκλήρωσε το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο.

Μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου του 1920, έφυγε ξανά για τη Γερμανία, όπου συνδέθηκε με τον παιδαγωγό Γκέοργκ Κερσενστάινερ, εισηγητή της θεωρίας του Σχολείου Εργασίας. Στην Αθήνα επέστρεψε το 1924 και ο Γληνός του ανάθεσε τη διεύθυνση της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Η εκεί δράση του προκάλεσε νέο κύκλο αντιδράσεων (γνωστών ως τα Μαρασλειακά), που οδήγησαν σε

³⁰ Mpetsas I., «Delmouzos P. Alexandros», στο: Nicolescu, V. (Ed.), *Education in the Balkan Countries. A Biographical Dictionary*, (Under Publication).

νέα δίκη του. Έχασε τη θέση του (όπως και ο Γληνός) και η φήμη του αποκαταστάθηκε μόλις το 1926, μετά την πτώση της δικτατορίας Παγκάλου, οπότε μετά από πρωτοβουλία του Υπουργού Δικαιοσύνης Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου, η περίπτωση του Δελμούζου επανεξετάστηκε και ο ίδιος αθωώθηκε. Το 1927 η ιδεολογική ρήξη του με το Γληνό (που ακολούθησε το δρόμο του σοσιαλισμού) προκάλεσε τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Το 1929 ο Δελμούζος διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, θέση που διατήρησε ως το 1937, οπότε παραιτήθηκε υπό την πίεση του καθεστώτος του Μεταξά. Κατά τη διάρκεια της πανεπιστημιακής του θητείας ο Δελμούζος συνέβαλε στην ίδρυση και διετέλεσε επόπτης του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου. Από το 1927 και ως το τέλος της ζωής του διατήρησε χαμηλό προφίλ και ουδέτερη πολιτική στάση, χωρίς ποτέ να πάψει να ασχολείται με τα παιδαγωγικά θέματα. Πέθανε στην Αθήνα.³¹

Ο Τριανταφυλλίδης γεννήθηκε το 1883. Η μητέρα του, το γένος Ροδοκανάκη, καταγόταν από τη Χίο. Ο πατέρας ήταν Μακεδόνας από την Κοζάνη. Μαθητή ακόμη τον συγκινούσαν θέματα γλωσσικά και ζητήματα αγωγής. Το 1900 εγγράφεται, ύστερα από πίεση του πατέρα του, στη Φυσικομαθηματική Σχολή. Με τη βοήθεια της μητέρας κατορθώνει να αφήσει τα μαθηματικά και να εγγραφεί στη Φιλοσοφική Σχολή. Υπήρξε μαθητής του γλωσσολόγου Γεώργιου Χατζιδάκη. Κοντά του γνώρισε επιστημονικότερα τη γλώσσα του ελληνικού λαού. Αργότερα, απαλλασσόμενος από τον καθαρευουσιανισμό

της Σχολής, του οικογενειακού και του γενικότερου περιβάλλοντος, μπόρεσε να προσεγγίσει τη δημοτικιστική ιδεολογία, της οποίας και αργότερα έγινε σημαντικότερος κήρυκας. Είχε ιδιαίτερα επηρεαστεί από τα διδάγματα της γλωσσολογικής επιστήμης, αλλά και από τα διαβάσματά του γενικότερα. Αισθητή σ' αυτόν επίδραση άσκησε, καθώς φαίνεται, και μια σημαντική ομιλία της εποχής

³¹Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.30-31

www.ekebi.gr και

Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)"*, Εκδόσεις Δ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 143-147

εκείνης για το γλωσσικό ζήτημα, διάλεξη του Ελισαίου Γιανίδη, σημαντικού μελετητή και στρατευόμενου δημοτικιστή στις αρχές του εικοστού αιώνα.

Ο Τριανταφυλλίδης φεύγει στη Γερμανία, το 1905, έχοντας δημοσιεύσει τον πρώτο τόμο του βιβλίου του "Ξενηλασία ή ισοτέλεια, Αθήνα 1905-1907" Αντίκριζε το θέμα των ξένων λέξεων στο χώρο της νέας ελληνικής. Μολονότι είναι ήδη φωτισμένος δημοτικιστής, το βιβλίο γράφεται στην καθαρεύουσα – γεγονός χαρακτηριστικό για την εποχή. Στο Μόναχο ο Τριανταφυλλίδης παραμένει ως σπουδαστής ένα εξάμηνο. Τον επόμενο χρόνο φεύγει στη Χαϊδελβέργη. Εκεί παρακολουθεί μαθήματα κατά το θερινό εξάμηνο. Γυρίζοντας στο Μόναχο εξακολουθεί τις σπουδές του για τέσσερα εξάμηνα, έως τον Ιούλιο του 1908. Παρακολουθεί μαθήματα γλωσσολογίας, βυζαντινολογίας (με τον Krumbacher), αρχαίας φιλολογίας, φιλοσοφίας και παιδαγωγικής. Γίνεται διδάκτορας (1908) και η διατριβή του, ολοκληρωμένη αργότερα (1909), δημοσιεύεται με τον τίτλο: *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*. Ακολουθεί ένα ταξίδι στην Ελβετία. Εκεί επισκέπτεται σχολεία και αυξάνει την πείρα του στο χώρο της εκπαίδευσης. Παρακολουθεί τότε και μαθήματα του Albert Thumb στο Marburg.

Ο Τριανταφυλλίδης αρχικά ήταν πιστός στο αρχαϊστικό γλωσσικό ιδανικό, αλλά αργότερα, όσο μελετούσε την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας, είχε αμφιβολίες για τη δυνατότητα επιβολής του και τη συμβολή του στην εξέλιξη του Ελληνικού Έθνους. Με αποτέλεσμα να πρεσβεύει ότι η δημοτική είναι η γνήσια μητρική γλώσσα των Ελλήνων, να αγωνίζεται για την καθιέρωση *“εις γλώσσαν κοινήν εθνικήν, ώστε να γίνει εκφραστικό όργανο σε κάθε εκδήλωση της ζωής των Ελλήνων”*. Στη συνέχεια, το 1907 ταξιδεύει στο Παρίσι με την πρόσθετη, βασική γι' αυτόν, επιθυμία να επισκεφτεί τον Ψυχάρη. Αυτή πραγματοποιείται στις 10 Οκτωβρίου 1907.

Ο Τριανταφυλλίδης, γυρίζοντας οριστικά στην Ελλάδα το 1912, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του και ύστερα από ενδιάμεσα (1912) ταξίδια στην Αγγλία και το Παρίσι, αναλαμβάνει πρωταρχικό έργο ανάμεσα στους κορυφαίους του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Τον επόμενο χρόνο (1913) τοποθετείται συνεργάτης τού πριν από ορισμένα χρόνια ιδρυμένου Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας. Εκεί παραμένει έως τις 5 Ιουνίου 1917. Δύο μήνες αργότερα ορίζεται ένας από τους τρεις πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που έχει ήδη ξεκινήσει, και αναλαμβάνει μαζί με τον Αλέκο Δελμούζο τη θέση του ανώτερου επόπτη της δημοτικής εκπαίδευσης. Αντιμετωπίζει και αυτός, όπως γενικότερα και η

εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αντιπάλους από δύο πλευρές: τους ριζοσπαστικότερους απ' αυτόν δημοτικιστές από το ένα μέρος και τους καθαρευουσιάνους από το άλλο. Αυτοί μάλιστα τον χαρακτηρίζουν ψυχαρικό.

Ως επόπτης της δημοτικής εκπαίδευσης ταξιδεύει σε ευρωπαϊκές χώρες το 1920 με ειδική αποστολή. Τη θέση του επόπτη αναγκαστικά την εγκαταλείπει μετά την αποτυχία του Βενιζέλου στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920. Καταρρέει τότε η ολιγόχρονη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Ο Τριανταφυλλίδης, καθώς και άλλοι κορυφαίοι της μεταρρύθμισης, απομακρύνονται από την εκπαίδευση και για δυο τρία χρόνια δεσπόζει ο άκρατος και άκριτος καθαρευουσιανισμός στο χώρο της βασικής εκπαίδευσης του ελληνικού λαού. Μετά την ανατροπή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, επακόλουθο της αποτυχίας του Ελευθέριου Βενιζέλου στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, ο Τριανταφυλλίδης, απογοητευμένος, αναχωρεί στη Γερμανία, όπου παραμένει τη διετία 1921–1923. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα διορίζεται στο Λαογραφικό Αρχείο στις 25.7.1923. Μόνο με το κίνημα του Πλαστήρα (1922), και τη μεταπολίτευση θα μπορέσει, προσωρινά και πάλι, να δράσει ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Τότε (1923) και ο Τριανταφυλλίδης επανακτά τη θέση του ανώτερου επόπτη της δημοτικής εκπαίδευσης.

Το 1926 γίνεται ο Τριανταφυλλίδης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και αναλαμβάνει διδασκαλία στο τέλος του έτους (4.11.1926) και αρχίζει να διδάσκει στις 16.11.1926. Θα παραμείνει στην έδρα έως την 18η Ιανουαρίου του 1935, οπότε παραιτείται για να αφοσιωθεί αποκλειστικά στην ολοκλήρωση της Γραμματικής του. Συνολικά μπόρεσε να διδάξει σε πανεπιστήμιο μόνο οκτώ χρόνια (τέλος 1926–αρχές του 1935). Οι δημοτικιστές της εποχής του Τριανταφυλλίδη υποστήριζαν ότι έπρεπε βάσει της γραπτής γλώσσας να υπάρξει μια γραμματική της δημοτικής, συμπληρωμένη με μερικούς λόγιους τύπους. Τη Γραμματική αυτή θέλησε να τη συγκροτήσει ο Τριανταφυλλίδης και την είχε ήδη κατά βάση προετοιμάσει, όταν ο Μεταξάς συγκρότησε επιτροπή με την προεδρία του για την οριστική διατύπωση της γραμματικής της δημοτικής. Ο Τριανταφυλλίδης, συντάσσοντας τη Γραμματική του, στηρίζεται στη λαϊκή γλώσσα, όμως δέχεται, ως ένα βαθμό όσον αφορά το λεξιλόγιο, το καθεστώς που δημιούργησε η καθαρεύουσα. Η Γραμματική του Τριανταφυλλίδη «επισημοποιούσε» το συμβιβασμό που είχε προτείνει και εφαρμόσει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917–1920. Πάντως ο

Τριανταφυλλίδης δεχόταν ότι την τελευταία λέξη στο θέμα θα την πει η περαιτέρω καλλιέργεια της δημοτικής.

Στη συνέχεια, μετά την παράδοση στη δημοσιότητα της Γραμματικής του, εξακολούθησε να προσφέρει και στον τομέα της γλωσσικής έρευνας και στον τομέα της γλωσσικής διαφώτισης κοινού και επιστημόνων. Αναδείχτηκε φωτεινός εκλαϊκευτής και διδάσκαλος αγαπητός, μαχητής θαρραλέος και αξιοπρεπής, οργανωτής με ξεχωριστές ικανότητες. Το 1945 ταξιδεύει στην Αίγυπτο, όπου παραμένει ένα τρίμηνο μελετώντας τα εκπαιδευτικά πράγματα του εκεί απόδημου ελληνισμού.

Το 1948/1949, μια δύσκολη ακόμη εποχή για την Ελλάδα, υπέβαλε υποψηφιότητα για την έδρα γλωσσολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του αθηναϊκού Πανεπιστημίου. Ο Τριανταφυλλίδης εκείνη τη χρονική περίοδο έδωσε την ευκαιρία στους κριτές του να εκφραστούν κατά τον

τρόπο που εκφράστηκαν. Τον χαρακτήρισαν «εγκληματία» και «θορυβοποιό». Κατά τα λόγια ενός κριτή: *«παρέσυρε εις τον κρημνόν την εκπαίδευσιν της πατρίδος του!»*. Την ίδια χρονιά (1949) ο Τριανταφυλλίδης αντιρεαλιστικά σκεπτόμενος, ίσως όμως και μόνο για να αναγκάσει την Ακαδημία να αποφανθεί, υποβάλλει υποψηφιότητα για την έδρα της γλωσσολογίας, όμως η Ακαδημία αποφασίζει να μη συμπληρωθεί η κενή έδρα της γλωσσολογίας. Τελικά πεθαίνει το 1959 ενώ έγραφε την τελευταία του εργασία ο "Δημοτικισμός και Αντίδραση".

Επί πολλά χρόνια εξακολουθούν να ακούγονται ποικίλες «φωνές» συντηρητικών με τα γνωστά παλιά επιχειρήματα, αλλά και δημοτικιστών που διαμαρτύρονται για το γλωσσικό καθεστώς. Η γλωσσική διαμάχη τελικώς καταλήγει, μετά την πτώση των συνταγματαρχών, στην αναγνώριση της δημοτικής από την πολιτεία (1976). Η ίδια η δικτατορία μάλιστα βοήθησε σ' αυτό με τα ακατανόητα μέτρα της στο χώρο της γλώσσας και της παιδείας.

Ο Τριανταφυλλίδης σκέφτηκε και το μέλλον της γλωσσικής παιδείας του τόπου. Με τη διαθήκη του παραχώρησε όλη την περυσία του στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για να ιδρυθεί το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών –

που δίκαια του δόθηκε η πρόσθετη προσωνυμία "Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη", το οποίο λειτουργεί μέχρι σήμερα και βασικός στόχος και προτεραιότητα του είναι *"να συμβάλλει με κάθε τρόπο, αλλά ειδικότερα με προγραμματισμένες εκδόσεις βιβλίων, στην καλλιέργεια και αξιοποίηση της δημοτικής γλώσσας και την προαγωγή της παιδείας του ελληνικού λαού"*³²

³²Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)"*, Εκδόσεις Δ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ.169, 177-178 και <http://ins.web.auth.gr/index.php?lang=el&Itemid=89>

6. Οι σταθμοί στις προσπάθειες εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης υπό το φως της αλληλογραφίας Γληνού, Τριανταφυλλίδη, Δελμούζου

6.1. Τα νομοσχέδια του 1899 και η αποτίμησή τους

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, η Ελλάδα βρίσκεται σ' ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο συμβαίνουν στην χώρα σημαντικές δομικές αλλαγές. Έχουν μεσολαβήσει ο «ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος», η χρεωκοπία της χώρας και η ταπεινωτική υπαγωγή της σε διεθνή οικονομικό έλεγχο. Βέβαια, στην οικονομία είχε ήδη παρατηρηθεί αύξηση της αγροτικής παραγωγής και των επενδύσεων, γέννηση της βιομηχανίας και της εργατικής τάξης, αύξηση του εμπορικού ναυτικού, δημιουργία έργων υποδομής και γενικά μια οικονομική πολιτική που ευνοεί το χρηματιστικό κεφάλαιο. Οι οικονομικές αλλαγές είχαν ως αποτέλεσμα μια κατάσταση ιδεολογικής κρίσης με πολιτικές προεκτάσεις. Η αστική τάξη, που εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο με τον Τρικούπη, βάζει τα θεμέλια του κράτους δικαίου. Στόχος της είναι ένα κράτος ισχυρό, ικανό να αντιμετωπίσει το εθνικό πρόβλημα, με ηγέτες άξιους και προοδευτικούς. Προϋπόθεση για την πολιτική αυτή αλλαγή, για τη θεμελίωση της αστικής κοινωνίας, θεωρούν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού, τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, με την εμφάνιση και καθοδήγηση του κινήματος του δημοτικισμού. Μόνο μέσα από το φωτισμό αυτού θα γίνει δυνατή η πρόοδος της χώρας και η εθνική της ενότητα. Από την άλλη πλευρά τα φιλοβασιλικά κόμματα, το παλάτι και οι λίγοι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας αντιδρούν στην προοπτική αφύπνισης του λαού, για να τον εκμεταλλεύονται πιο εύκολα.³³

Στα πλαίσια αυτού του πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού προσανατολισμού η Κυβέρνηση Γ.Θεοτόκη με Υπουργό Παιδείας τον Αθανάσιο Ευταξία προτείνει τα νομοσχέδια του 1899 για τη μεταρρύθμιση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Νωρίτερα, το 1883, 14 έκτακτοι επιθεωρητές είχαν περιοδεύσει σε ολόκληρη την επικράτεια του ελληνικού βασιλείου, για να διερευνήσουν και να καταγράψουν την παρούσα εικόνα των δημοτικών σχολείων της

³³Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ.16-19

επαρχίας.³⁴ Οι εκθέσεις τους ήταν παντελώς αρνητικές «ελλιπή φοίτηση των μαθητών», «διδασκτρία ακάθαρτα, αθλιότατα, ρυπαρά», «γραμματοδιδασκαλεία διδάσκονται μόνο ανάγνωση και ολίγη γραφή» και τόνιζαν όλοι τους την ανάγκη αναμόρφωσής της ελληνικής εκπαίδευσης. Εν συνεχεία κατατέθηκαν στη Βουλή τα νομοσχέδια για τη «Δημοτική Εκπαίδευση» στις 15 Μαΐου 1899 και λίγο αργότερα τα νομοσχέδια για τη «Μέση και Ανωτάτη Εκπαίδευση» στις 14 Ιουλίου 1899.

Το νομοσχέδιο προβλέπει μεταξύ άλλων:

α) δημοτικό σχολείο 7ετές, χωρισμένο σε δύο κύκλους. Ο πρώτος κύκλος είχε διάρκεια 4 χρόνια και έπειτα οι μαθητές προχωρούσαν ή στο δεύτερο κύκλο 3 χρόνια της δημοτικής εκπαίδευσης ή στο γυμνάσιο (λύκειο), το οποίο θα ήταν δετές. Με την ολοκλήρωση του δεύτερου κύκλου της δημοτικής εκπαίδευσης δεν προβλέπονταν από το νομοσχέδιο η συνέχιση της σχολικής φοίτησης

β) αυτοτέλεια του Δημοτικού, οπότε εισάγονται νέα μαθήματα (Χημεία, Στοιχειώδεις γνώσεις Γεωπονίας, Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Μελισσοκομίας, Δικαιώματα και Καθήκοντα του Συνταγματικού Πολίτη κ.α).

γ) προτείνουν την κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών (νομοθετήθηκε αυτό 18 χρόνια αργότερα) και ως νέα γλώσσα την καθαρεύουσα (όχι ακόμα τη Δημοτική)

δ) η 8χρονη Μέση Εκπαίδευση χωρίζεται κατά τις τελευταίες τάξεις σε 2 τμήματα, τα θεωρητικά και θετικά.

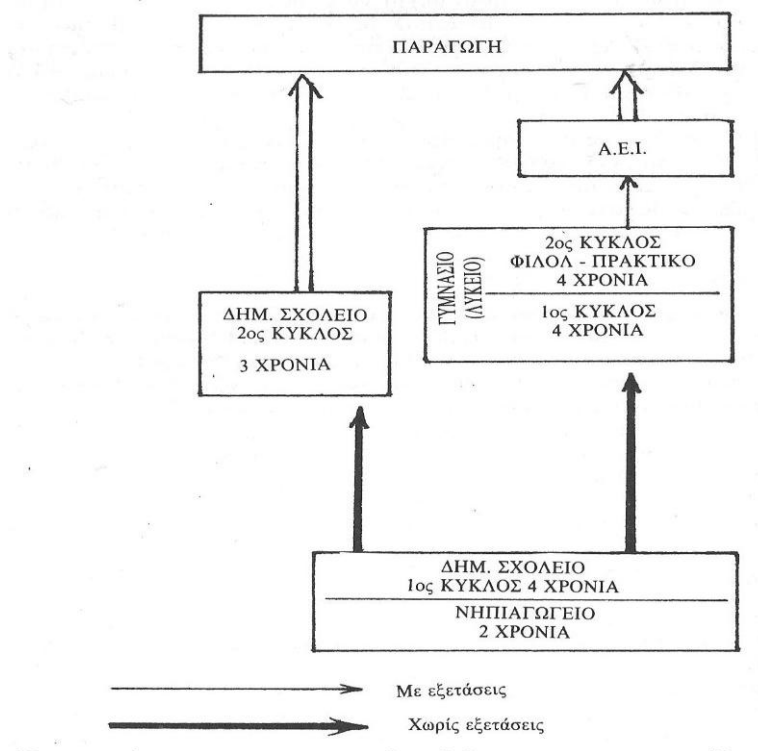
Ακόμη τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1899 είχαν επισημάνει το πρόβλημα εκπαίδευσης των γυναικών και υποβάλλουν την πρόταση για τη δημιουργία δύο Διδασκαλίων Θηλέων (στην Αθήνα και στην επαρχία). Υπογραμμίζουν την ανάγκη βελτίωσης της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών των γυμνασίων και συστήνουν την ίδρυση Παιδαγωγικήςέδρας στη Φιλοσοφική Σχολή Του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συνοψίζοντας τα νομοσχέδια του 1899, επικεντρώθηκαν κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με στόχο τη γενίκευση της, η νέα σχολική δομή που πρότειναν περιλάμβανε επταετή πρωτοβάθμια εκπαίδευση στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις-κυρίως στον αγροτικό πληθυσμό, οχταετή-στη μικρομεσαία τάξη (4 χρόνια δημοτικό-4 χρόνια γυμνάσιο) και πλήρη δευτεροβάθμια (8 χρόνια) και τριτοβάθμια στις ανώτερες τάξεις του πληθυσμού.

³⁴ Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Έκδοση GUTENBERG, Αθήνα 2002, σελ. 54-55

Τα νομοσχέδια του 1899 για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν ψηφίστηκαν ποτέ. Ο Δημήτριος Γληνός, λίγα χρόνια αργότερα κατακρίνει την 7ετή φοίτηση στο Δημοτικό Σχολείο, καθώς τη θεωρεί ανεφάρμοστη, χαρακτηρίζει ως “*ατόπημα, ανατρέπεται η ισοπολιτεία των Ελλήνων, διότι είναι επιβλαβές να απολύωνται από του σχολείου και να ρίπτονται εις τον αγώνα της ζωής παιδιά μόλις δεκαετή.....*”, αλλά και ο Αλέξανδρος Δελμούζος γράφει πολλά χρόνια αργότερα για τα νομοσχέδια του 1899 “*αντικρύζεται το εκπαιδευτικό πρόβλημα [...] ο νομοθέτης προσπαθεί να ικανοποιήσει τις πραχτικές ανάγκες του ελληνικού λαού συγχρονίζοντας την παιδεία του, να καλλιεργήσει το θετικό πνεύμα πνεύμα και στις ανώτερες σπουδές και να βαθύνει την εθνική συνείδηση*”.

Συνοψίζοντας, τα νομοσχέδια του 1899 είναι ουσιαστικά μια συστηματοποίηση των αστικών διεκδικήσεων που διατυπώνονται από το 1880. Θέτουν τις βάσεις του λαϊκού σχολείου, σχολείου όλων των πολιτών και των δύο φύλων, ενός σχολείου αντικειμενικά δημοκρατικού, που αντιτίθεται στο αριστοκρατικό σχολείο αυτών που επιθυμούν να φτάσουν στο Πανεπιστήμιο. Περιέχουν τέλος μια καθαρά αστική οπτική για το σχολείο, αφού στοχεύουν στην προετοιμασία του μαθητή, προκειμένου να ενσωματωθεί αυτός στην κοινωνία, τόσο επαγγελματικά όσο και ιδεολογικά, μέσω της μετάδοσης πρακτικών γνώσεων και των αρχών λειτουργίας του αστικού κράτους. Παρά τις καινοτόμες ιδέες τους τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν, εξαιτίας της κρίσης που βιώνει η νεοελληνική κοινωνία, η οποία αντίκειται στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που προτείνονται.³⁵

³⁵Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ. 17-26
Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Έκδοση Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 63-68

6.2.0 Εκπαιδευτικός Όμιλος

Στα χρόνια μετά το βίαιο κλείσιμο του Βολιώτικου σχολείου ο Δελμούζος γράφει το «Σαν Παραμύθι» (1912) και επικεντρώνεται στη δημιουργία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο οποίος ιδρύεται το 1910, μετά την επανάσταση του 1909 στο Γουδί και σχεδόν παράλληλα με τη δημιουργία της «Φοιτητικής Συντροφιάς». Μία από τις βασικές επιδιώξεις του είναι να προωθήσει το αστικό γλωσσο-εκπαιδευτικό κίνημα του Δημοτικισμού³⁶. Έτσι η ιδέα του Εκπαιδευτικού Ομίλου ξεκινά από ένα γράμμα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη από τη Ζυρίχη με την ονομασία «Πράγματα και Σκέψεις» (30.9.1909), το οποίο είχε αποδέκτες του τους ομοϊδέατες του στη Φραγκφούρτη, στη Ρώμη, στην Αθήνα, στο Βόλο, στην Πόλη, στη Λειψία και στο Μόναχο και τονίζει την υποβαθμισμένη εικόνα της λαϊκής παιδείας της χώρας και τη βασική του επιδίωξη, την αναμόρφωση δηλαδή της κοινωνίας (όλων των τάξεων) για τη γλωσσική μεταρρύθμιση.

³⁶ Δημαράς, Α., *Κατάλογος μελών 1910-1927: σύνθεση, περιγραφή, εκτιμήσεις*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.

Επίσης ο Τριανταφυλλίδης προτείνει τη συσπείρωση των νέων δημοτικιστών για την έκδοση φτηνών και καλών βιβλίων και για την καθιέρωση της δημοτικής στα σχολεία, η οποία θα γίνει ο μοχλός της εθνικής αναμόρφωσης. Σε ένα γράμμα του ο Γληνός απαντά στον Τριανταφυλλίδη *“Η προσωρινή ενέργεια να είναι μία Agitation γενικά για το γλωσσικό ζήτημα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Και αυτή η agitation να γίνη με ρεκλαμάρισμα μερικών βιβλίων....Για όνομα του θεού, να μην περιοριστή και πάλι το ζήτημα στον τύπο, στη μορφή, στη γλώσσα. Χρειάζεται πνευματική επανάσταση πέρα και πέρα σε όλες τις αξίες και τα είδωλα τα τωρινά”* (Λειψία 12-1-10).³⁷ Ο Τριανταφυλλίδης, σε ένα γράμμα που αποστέλλει στο Γληνό αρχές Απριλίου 1911, υπογραμμίζει την προσπάθειά τους να γράψουν ένα βιβλίο για την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος *“Σου στέλνω τον πρόλογο.....το βρήκα καλό και μου άρεσε. Το πρώτο, το βρίσκω πλατύ. Ο Φώτης..., το βρήκε και πολύ popular... Το βέβαιο είναι που η μορφή που άρχισε να παίρνει δεν είναι πια λαϊκή κατήχηση, μόνο μια φιλοσοφική και γλωσσική επισκόπηση του Ελληνισμού. Γιατί και η δική μου εργασία....είναι στο κύριο της μέρος ιστορία του γλ.ζήτηματος....νόμιζα ένα τέτοιο έργο πρόωρο...άσκοπο «τώρα βλέπω πως είναι διδαχτικώτατη»*. Παρακάτω αναφέρεται στα περιεχόμενα-διάταξη του βιβλίου *«Έθνος-Γλώσσα-γραφόμενη-Αττικισμός- Δημοτικισμός....-Διγλωσσία- Αντίδραση- Αναγέννηση”* και αναρωτιέται εν συνεχεία *“ Τι είναι Έθνος- Τι είναι ελλ. έθνος,- Τι είναι το νέο ελλ. έθνος,- ένα έθνος πάει μπρος όταν η ιδεολογία του συμφωνεί με την πραγματικότητα- εμείς δεν πάμε καλά και στα μεγάλα μας όνειρα αντιστοιχούν μικρά έργα”*.

Πρωτεργάτες αυτής της ιδέας είναι :ο Μ. Τριανταφυλλίδης, ο Δ. Πετροκόκκινος και ο Ι. Δραγούμης, όπως φαίνεται από μια επιστολή του Τριανταφυλλίδη προς τον Πετροκόκκινο (3.3.1910) *«Ποιοι θα είναι οι 4 στην επιτροπή; Εσύ, εγώ, ο Δραγούμης- & ποιος τέταρτος....τότε θα πρότεινα το Δελμούζο ή το Γληνό»*. Η ιδέα αυτή του Τριανταφυλλίδη έγινε παράλληλα με παρόμοια κίνηση του Γληνού και Σκληρού με την ίδρυση της «Προοδευτικής Εταιρείας». Έτσι θα τις συνταιριάξουν και θα συγκροτήσουν τον Εκπαιδευτικό Όμιλο (Ε.Ο) *«με σκοπό να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στη Αθήνα και να βοηθήσει ν’ αναμορφωθεί, με τον καιρό, η Ελληνική εκπαίδευση»* (καταστατικό Ε.Ο Μάης 1910). Προσδοκούσαν,

³⁷ Μουλλάς Π., Βερτσώνη-Κοκόλη Μ., Πέτκου Ε., Τριανταφυλλίδης Μανόλης, Αλληλογραφία 1895-1959, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών {Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη} 2001, σελ 123-124

επομένως, με τη σύσταση του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου να μεταβάλλουν τις ελλείψεις του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος³⁸.

Τριάντα εννιά εξέχουσες προσωπικότητες του πνεύματος και της πολιτικής συνυπογράφουν το Ιδρυτικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ανάμεσά τους ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, μόλις γυρίζουν από τη Γερμανία και ο Δημήτριος Γληνός. (Α. Αλεξανδρή, Π. Αποστολίδης, Π. Αργυρόπουλος, Βλ. Γαβριηλίδης, Χρ. Γκόφας, Α. Δελμούζος, Λ. Δελμούζος, Κ. Δεμερτζής, Α. Διομήδης, Ι. Δραγούμης, Ι. Θεοδορίδης, Ν. Καζαντζάκης, Π. Καραπάνος, Α. Καρκαβίτσας, Κ. Κατσιμπαλής, Α.Ν. Καφαλληνός, Α.Κουρτίδης, Γ. Καφαντάρης, Κ.Β Λάκκων, Λ. Μαβίλης, Ν. Μαυρουδής, Κ. Μελάς, Α. Μυλωνάς, Α. Πανταζής, Α. Παπαναστασίου, Ν. Πάππος, Κ. Πασαγιάννης, Δ.Π. Πετροκόκκινος, Θ. Γ. Πετμεζάς, Χ. Ράγκος, Δ.Ι. Σαράτσης, Μ. Στελλάκης, Γ. Σωτηριάδης, Κ.Δ.Τοπάλης, Κ.Δ Τριανταφυλλόπουλος, Μ.Τσιριμώκος, Δ. Φωκάς, Φ.Φωτιάδης.). Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος αργότερα απαρτιζόταν από 650 μέλη και άνω, εξέχουσες προσωπικότητες των ελληνικών γραμμάτων και επιστημών.

Τα ιδρυτικά αυτά μέλη ψήφισαν και το καταστατικό του εκπαιδευτικού ομίλου, από τα οποία τα κυριότερα είναι τα εξής:

Άρθρο 1ο. Συστήνεται "Εκπαιδευτικός Όμιλος" με το σκοπό να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί με τον καιρό η ελληνική εκπαίδευση.

Άρθρο 4ο. Ιδρυταί του Ομίλου είναι οι Έφοροι του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου και τα μέλη που ψήφισαν το καταστατικό.

Άρθρον 5ο. Τον Όμιλο διευθύνει Επιτροπή από επτά ιδρυτάς. Τρεις από αυτούς είναι από τα μέλη της Εφορείας του Σχολείου.

Άρθρον 6ο. Την Επιτροπή την εκλέγουν με πλειοψηφεία οι ιδρυταί κάθε τρία χρόνια, την Εφορεία κάθε έξι.

Άρθρον 13ο. Η Επιτροπή ορίζει ως ιδρυτή έναν από τα μέλη του Ομίλου κάθε φορά που λείπει ιδρυτής.

Άρθρον 14ο. Το καταστατικό τούτο μπορεί να αναθεωρηθεί από τους ιδρυτάς και τα μέλη μετά τα τρία πρώτα χρόνια.

Στόχος του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν η εξελικτική αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης, η ίδρυση ενός Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου στην Αθήνα,

³⁸Δημαράς, Α., *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε– Τεκμήρια Ιστορίας*. Β' τόμος (1895-1967), Εστία, Αθήνα 1998, 67-69.

που θα πρόσφερε και θα εφάρμοζε μία νέα εκπαιδευτική-παιδαγωγική μέθοδο, ένα πρότυπο αλφαβητάριο, πρότυπα διδακτικά βιβλία στους μαθητές καθώς και βοηθητικά βιβλία στους δασκάλους.³⁹ Η ιδεολογία του Εκπαιδευτικού Ομίλου εστίαζε στο ότι χωρίς την καθιέρωση και χρήση της Δημοτικής γλώσσας και τη ζωντανή της παράδοση, δεν μπορεί να υπάρξει ουσιαστική και ολοκληρωμένη ελληνική μόρφωση.⁴⁰

Η επιλογή των μελών είναι προσεκτική. Έτσι αποκλείονται δύο κατηγορίες ανθρώπων: οι διατηρητικοί, δηλαδή οι μετριοπαθείς καθαρευουσιάνοι της κοραϊκής «μέσης οδού» και οι διαλυτικοί, δηλαδή οι ακόλουθοι του Ψυχάρη και οι κοινωμιστές-σοσιαλιστές. Αυτοί οι αποκλεισμοί αποκαλύπτουν πως ο Ε.Ο είναι κοντά στον πολιτικό χώρο που καλύπτει το κόμμα των Φιλελευθέρων και άτυπα εκφράζει στην ουσία τη νέα υπόσταση της κρατικής εξουσίας στον τομέα της παιδείας.⁴¹ Το 1911-1912 ολοκληρώνεται με επιτυχία η έκδοση του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου(Δ.Ε.Ο), που θα είναι τριμηνιαία και πρωταρχικός στόχος είναι η προετοιμασία της κοινής γνώμης για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η περιοδική έκδοση του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου είναι το πρώτο οργανωμένο βήμα για την προβολή, δημοσιοποίηση και καθιέρωση των απόψεων του σωματείου. Έτσι δραστηριοποιούνται για την αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης όχι μόνο εντός της χώρας, αλλά και στο εξωτερικό, όπου ο Ε.Ο διαθέτει αντιπροσώπους(π.χ. Καβάφης, Φ. Φωτιάδης). Αρχικά ο Ε.Ο δεν μελετά όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά μόνο το Δημοτικό.

Το ξεκίνημα του Ε.Ο συμπίπτει με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911, ενώ το γλωσσικό θέμα προτάσσεται και απασχολεί έντονα. Εκείνη την εποχή οι συντηρητικοί αντιμεταρρυθμιστές με επικεφαλής τον Γ. Μιστριώτη αντιτάσσονται κυρίως ενάντια στη δημιουργία Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου καθώς και στην εισαγωγή της δημοτικής στα σχολικά βιβλία. Κάτω από αυτές τις αντιξοές συνθήκες ο Ε.Ο δίνει την πρώτη του αγωνιστική αναμέτρηση. Στη συνέχεια οι συντηρητικοί - αντιμεταρρυθμιστές πετυχαίνουν το στόχο τους, αφού με το άρθρο 107 του

³⁹Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.50-59 και

Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)"*, Εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 181-182 και

Λέφα Χρ. *Ιστορία της Εκπαίδευσης, Οργανισμός εκδόσεως σχολικών βιβλίων εν Αθήναις* 1942, σελ. 436-437

⁴⁰Δελμούζος Α, *Παιδεία και Κόμμα*, Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα 1947, σελ 34

⁴¹Χαραλάμπους Φ.Δ., ο.π., σελ.54-59

Συντάγματος απαγορεύεται η αλλοίωση της επίσημης γλώσσας του Κράτους και κατοχυρώνεται συνταγματικά η καθαρεύουσα, ενώ παράλληλα η πρόθεση του Ε.Ο για ίδρυση του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου κρίνεται παράνομη και ακυρώνεται.

Παρά τα όποια εμπόδια, ο Ε.Ο συνεχίζει τη δράση του και το 1912 το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της δημοτικής εκπαίδευσης αναθέτει στα μέλη του τη μελέτη μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του προγράμματος του Δημοτικού, του Ανώτερου Παρθεναγωγείου και των μαθημάτων διδασκαλίας για τα κορίτσια. Έτσι κατατίθενται με τη λογική του εκσυγχρονισμού προγράμματα, εκθέσεις και ένα διάγραμμα για τη γυναικεία εκπαίδευση, όπου αναφέρονται παράλληλα στην απουσία παιδαγωγικού κλίματος, αλλά και στην αδιαφορία και ελλιπή εκπαίδευση των δασκάλων. Έπειτα ο Ε.Ο αναγνωρίζει και επισημαίνει την ελληνική εκπαιδευτική κατάσταση, πως δηλαδή το μεγαλύτερο ποσοστό μαθητών τελειώνει μονάχα το Δημοτικό και αυτή είναι η μοναδική τους μόρφωση, γι αυτό προτείνεται το εξατάξιο υποχρεωτικό δημοτικό σχολείο και η ανταπόκρισή του σε πρακτικές κοινωνικές ανάγκες. Ακόμη αναφέρεται στο ρόλο του Διδασκαλείου, ότι δεν πρέπει να είναι σχολείο γενικής μόρφωσης αλλά επαγγελματικό και αποδίδει μεγάλο ρόλο στην παιδαγωγική κατάρτιση του δασκάλου στα τεχνικά μαθήματα. Σε γράμμα του Γληνού στις 7.8.12 προς τον Δελμούζο λέει: *«Την άλλη (θέση) στο Διδασκαλείο της Μέσης δεν τη θέλω και να μου τη δίδουν»*. Λίγους μήνες αργότερα, μετά την αποχώρηση και το διορισμό του Εξαρχόπουλου στη Φιλοσοφική Αθηνών, τελικά διορίζεται ο Γληνός διευθυντής του.

Οι ενέργειες και οι προτάσεις- επιδιώξεις για το πρόγραμμα του 1912 διαφαίνονται καθαρά σε ένα γράμμα του Δ.Γληνού προς τον Α.Δελμούζο, όπου αναφέρει : *«Του γραψα ένα γράμμα πως εσύ θα κάνεις την εισήγηση για τη γυναικεία εκπαίδευση..., καθώς και την εισήγηση των νομοσχεδίων της Δημ. εκπαίδευσης του Ευταξία, που την έχει ο υπουργός και μου χρειάζεται. Την εισηγητική έκθεση την συντάσσω απάνω στο σχέδιο εξατάξιου δημ. σχολείου για βάση, απάνω σ' άλλη βάση δεν μπορεί να γίνει. Στείλε μου και τα σημειώματα για τα παιδευτικά συστήματα, το Ευρωπαϊκό και το Αμερικάνικο, όπως σου είχα πει. Ας μου σταλεί ακόμα εδώ και ένα Δελτίο απ' αυτό, που θα κυκλοφορήσει κι όλας.....πως έγιναν διορισμοί καθηγητών και να φροντίσω για το Διδασκαλείο....και αν είναι ανάγκη να κάνω καμία ενέργεια από δω ή νάρθω ο ίδιος στην Αθήνα γράψε μου...να προβώ στις τυπικές ενέργειες να*

υποβάλω καμια αίτηση και τις αποδείξεις των σπουδών» (Γιαλός του Κόρθιου 24 Ιουλίου 1912)

Σε ένα άλλο γράμμα του προς τον Δελμούζο του γράφει αναλυτικά τις προτάσεις και στόχους για το εκπαιδευτικό σύστημα «Την ονομάζω “Εισηγητική Έκθεσις εις τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια” και διαιρείται σε δύο μεγάλα τμήματα Α’ Εκπαιδεύσεις αρρένων(το δικό μου μέρος) Β’ Εκπαιδεύσεις θηλέων (το δικό σου) [...] στην εκπαίδευση των κοριτσιών [...] να διατηρήσωμε το δεκατάξιο παρθεναγωγείο, πρώτον μεν για τον ίδιο λόγο που δίνομε 13 χρόνια με το Λύκειο ή Γυμνάσιο θηλέων αντί 12 και 8, γιατί τα μεν περισσότερα κορίτσια θα παίρνουν εξάχρονη δημοτική και αυτό θα είναι μεγάλη πρόοδος, αν γίνει υποχρεωτική πραγματικά[...] Στο Γυμνάσιο θα πηγαίνουν πάρα πολύ λίγες[...]θα βγαίνει από το ανώτερο Παρθεναγωγείο, γι’ αυτό καλό είναι να ναι δεκατάξιο. Στο Διδασκαλείο μπορούν να πηγαίνουν από την 9η και να μένουν 4 χρόνια. Η δεκάτη τάξη θα μπορούσε νάχη χαρακτήρα ελεύθερης εκλογής....Οι δύο τελευταίες τάξεις δηλ. ο κύκλος του προγράμματος, να κλείνη στην 9η και έπειτα ναναι ελεύθερες οι μαθήτριες να εκλέγουν 3-4 μαθήματα [...]για ακαδημαϊκότερη διδασκαλία”(Γιαλός του Κορθίου 7 Αυγούστου 1912)

Όλη αυτή η δράση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1912 και το πρόγραμμά του είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι για πρώτη φορά,παρά τα όποια προβλήματα, εισάγεται ο ιδεολογικός αναπροσανατολισμός,δηλαδή η στροφή στον Νέο Ελληνισμό σε αντικατάσταση της αρχαιότητας«Ότι έγινε στους διορισμούς των καθηγητών αποδείχνει[...] πως η πολιτεία η ανορθωτική δεν έχει κατεύθυνση καμμία απολύτως στα πνευματικά ζητήματα[...]. Τονίζω:πως όσο δεν προβούμε ριζικότερα και γενικότερα στην επανάσταση, το φουστάνι μιανής κυράς ή το πολιτικό πλιατσικολόγημα, θα μπορεί να μαγαρίζει απάνω στις ιδέες για γενεές ολάκαιρες» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, γιαλός του Κορθίου, 28 Ιουλίου 1912), καθώς επίσης και ο διαχωρισμός των μαθημάτων σε θεωρητικά,φυσικομαθηματικά και αισθησιοκαλλιτεχνικά: «Ευχαριστήθηκα που ο υπ{πουργός} αποφάσισε οριστικά να υιοθετήση το εξατάξιο κοινό δημ.σχολείο.Ένα μένει ακόμα. Ο χωρισμός του κλασ[ικού]και του πρακτ[ικού] Γυμνασίου πρέπει να γίνεται όχι στις 3, αλλά στις 4 τελευταίες τάξεις[...] για ναχωμε καιρό ναπλώσωμε τα φυσιογνωστικά και μαθηματικά... Ο χωρισμός πρέπει να γίνεται νωρίτερα. Για το σχέδιο της παιδείας των γυναικών θα σου γράψω μεθαύριο» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, γιαλός του Κορθίου,28 Ιουλίου 1912)

Αποτελεί την πρώτη συστηματική επιστημονική αντιμετώπιση και μελέτη των προβλημάτων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και είναι η αρχή όλων των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που θα ακολουθήσουν για την αναμόρφωση της Ελληνικής Εκπαίδευσης: *«Πρέπει να γίνει μια γενική έκθεση που να εκθέτει όλο το εκπαιδευτικό σύστημα της Κυβερνήσεως και έπειτα στα διάφορα νομοσχέδια σύντομες επεξηγηματικές εκθέσεις ή να γίνει, για κάθε ομάδα νομοσχεδίων μια ιδιαίτερη εισηγητική έκθεση, δηλαδή το όλον τρεις εκθέσεις»*(Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, γιαλός του Κορθίου, 28 Ιουλίου 1912).⁴²

6.3. Τα νομοσχέδια του 1913 και η αποτίμησή τους

Με την Επανάσταση στο Γουδί το 1909, την άφιξη του Βενιζέλου στην Ελλάδα, την ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων και τη δημιουργία της πρώτης κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου έχει επιτευχθεί η οριστική κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη. Στη διαμάχη για Αναθεωρητική ή Συντακτική Βουλή ο Βενιζέλος επιμένει στην πρώτη. Είναι αυτή του η επιλογή μια επιλογή συμβιβασμού με τον παλιό κόσμο και το παλάτι. Το 1911 η Αναθεωρητική Βουλή ψηφίζει αναθεωρημένο Σύνταγμα, το οποίο δε θίγει ουσιαστικά το παλιό κατεστημένο. Το άρθρο 107 για το γλωσσικό ζήτημα αναγνωρίζει ως επίσημη γλώσσα του κράτους εκείνη που συντάσσονται *«το πολίτευμα και τα κείμενα της ελληνικής νομοθεσίας»*, δηλαδή την καθαρεύουσα. Οι βαλκανικοί πόλεμοι είναι πια γεγονός και έχουν ως αποτέλεσμα τον διπλασιασμό των ελληνικών εδαφών και την ενσωμάτωση αλύτρωτου μέχρι τότε ελληνικού πληθυσμού. Το κύρος του Βενιζέλου βρίσκεται στο κατακόρυφο. Ο Δελμούζος δρα με θεαματικά αποτελέσματα στη σχολική πράξη στο Βόλο. Ο Γληνός είναι πλέον ενθουσιασμένος από το ανορθωτικό κλίμα.

Ωστόσο οι προσπάθειες για εκσυγχρονισμό, ανασύνταξη και παρέμβαση στο εκπαιδευτικό παραμένουν εγκλωβισμένες στις παγιωμένες σχέσεις συνύπαρξης του Βενιζέλου με το παλάτι, στις λεπτές εσωκομματικές ισορροπίες του βενιζελισμού. Απόδειξη των προαναφερθέντων είναι το κλείσιμο του βολιώτικου σχολείου και η

⁴²Χαραλάμπος Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 61-71

αναδίπλωση στο γλωσσικό με την επιβολή της καθαρεύουσας.⁴³ Μέσα σε αυτές τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου με Υπουργό Παιδείας τον Ιωάννη Τσιριμώκο καταθέτει το 1913 τα πρώτα βενιζελικά νομοσχέδια για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Ν. Εξαρχόπουλος εκλέγεται καθηγητής στο πανεπιστήμιο και ο Υπουργός Παιδείας τοποθετεί το Γληνό στη κενή θέση ως διευθυντή του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης (1912). Εισηγητής και συντάκτης των νομοσχεδίων ήταν ο Δ. Γληνός (για δημοτικά σχολεία και διδασκαλεία θηλέων), ενώ για τη γυναικεία εκπαίδευση ο Α. Δελμούζος (ανώτερα παρθεναγωγεία). Αυτή ήταν απόφαση του Τσιριμώκου και η προετοιμασία των νομοσχεδίων έγινε από τις αρχές του 1912, όταν ο τότε Υπουργός Παιδείας και μέλος του Ομίλου Απόστολος Αλεξανδρής ζήτησε τις απόψεις τους προκειμένου να τις λάβει υπόψιν του στις μεταρρυθμίσεις που ετοίμαζε. Οι απόψεις αυτές, το πρώτο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Ομίλου, είναι δουλειά συλλογική και αποτελεί τη βάση των νομοσχεδίων Τσιριμώκου⁴⁴

Η δομή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος προβλέπει: Εξατάξιο Δημοτικό - Εξατάξιο Γυμνάσιο - Παράλληλα Τριετή Αστικά Σχολεία.⁴⁵ Το 6χρονο γυμνάσιο θα ήταν χωρισμένο σε δύο τμήματα: το φιλολογικό και θετικό, θα λειτουργούσε ανεξάρτητα από το «αστικό» και θα υποδέχονταν αποφοίτους του δημοτικού. Επίσης παρείχε τη δυνατότητα στους μαθητές αλλαγής από το αστικό σχολείο στο γυμνάσιο. Το τριετές αστικό σχολείο, πρόκειται ουσιαστικά για ένα είδος τεχνικού σχολείου, όπου θα διδάσκονταν οι μαθητές κυρίως τεχνικά μαθήματα και έτσι τα αστικά σχολεία μετατρέπονται στην ουσία με την προσθήκη ορισμένων μαθημάτων σε προπαρασκευαστικές τεχνικές σχολές.

Βασικές κατευθύνσεις των νομοσχεδίων του 1913 είναι: η υποχρεωτική εκπαίδευση, τα πρακτικά μαθήματα, η στροφή προς τις θετικές επιστήμες, η δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης, η αύξηση της γυναικείας εκπαίδευσης και η προσαρμογή του όλου εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας. Επιδιώκει τη γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης, δημοτικό σχολείο δετές, ενιαίο κοινό και υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές - μαθήτριες.

⁴³Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 37-38 και

Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ 27

⁴⁴Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 40

⁴⁵Γάτος Γ, ο.π. , σελ. 62

Δύο λοιπόν είναι οι κατευθύνσεις των νομοσχεδίων Τσιριμώκου: η γενίκευση του λαϊκού σχολείου και η αυτονομία του.

Για την επιτυχία όλων των προαναφερθέντων στόχων προτείνονται: αύξηση των σχολικών εγκαταστάσεων, αύξηση της μόρφωσής των δασκάλων, καταπολέμηση του γυναικείου αναλφαριθτισμού καθώς επίσης και ένταξη - ενσωμάτωση των αποφοίτων δημοτικού στην κοινωνία και στην αγορά εργασίας, μαθήματα διδασκαλίας όπως ιχνογραφία, ωδική, δενδροκομία, στοιχεία κηπουρικής - λογιστικής, μαθηματικά και φυσιογνωστικά μαθήματα και άλλα, ακόμα κατάργηση των αρχαίων και διδασκαλία της νέας γλώσσας, της καθαρεύουσας, αφού ακόμη το 1913 δεν προτείνεται η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό. Τέλος τα νομοσχέδια Τσιριμώκου δεν ψηφίζονται και αυτά, αλλά κατακρίνονται, διότι περιορίζουν το γυμνάσιο με την κατάργηση των αρχαίων και προκαλούν χαρακτηριστικά «εθνικήνζημίαν».⁴⁶

Τα νομοσχέδια Τσιριμώκου, αν και μαρτυρούν έντονα πολιτιστική διείσδυση του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος, είναι προσαρμοσμένα στην ελληνική πραγματικότητα.⁴⁷ Συγκρινόμενα με αυτά του 1899 αποκαλύπτουν πιο ξεκάθαρα την αστική διάσταση της μεταρρύθμισης, τεκμηριωμένη παιδαγωγικά, κοινωνικά και πολιτικά. Τον ίδιο χαρακτήρα θα έχει αυτή και πολύ αργότερα στα νομοσχέδια του 1964 με το νόμο 4379. Η σπουδαιότητα των νομοσχεδίων του 1913 έγκειται στον αστικό ορθολογισμό που καθορίζει το περιεχόμενό τους, δηλαδή στην προσπάθεια που καταβάλλεται μέσω αυτών να προσαρμοστεί το σχολείο στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης. Η πρόθεση αυτή αποτελεί και τη βάση της μεταρρύθμισης του 1964 καθώς και του 1976-77. Ένα σχολείο για το λαό, αυτόνομο, ενιαίο, αυτοτελές δημοτικό -αίτημα και στα νομοσχέδια του 1899-, κοινό και υποχρεωτικό για όλους τους πολίτες και των δύο φύλων σε όλη την επικράτεια, είναι αυτό που προτείνεται.. Πέρα από την άμεση χρησιμότητα και κοινωνική λειτουργικότητα των γνώσεων, τα νομοσχέδια περιέχουν και την αντίληψη των οργανικών διανοούμενων της αστικής τάξης, σύμφωνα με την οποία η νέα κοινωνία θα αποκτήσει γερά θεμέλια, όταν επιτευχθεί η πολιτική και ιδεολογική επιμόρφωση του λαού, όταν δηλαδή η νέα ιδεολογία, η αστική, θα κυριαρχήσει.

⁴⁶Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ 27-35

⁴⁷Χαραλάμπους Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.73

Τα νομοσχέδια του 1913 εκφράζουν τον προβληματισμό,τη στρατηγική, τα οράματα και τα προγράμματα των διανοούμενων μέσω των οποίων επιδιώκουν την ανατροπή του παλιού και τον μετασχηματισμό του με τελικό στόχο την αυτοδύναμη εθνική αστική ανάπτυξη. Αγωγή των επιδιώξεων αυτών θεωρούν την εκπαίδευση, αφού μπορεί να αποκτήσει ρόλο δυναμικό και τομέα ζωτικής επένδυσης. Η εκπαίδευση λοιπόν εθνικοποιείται.⁴⁸

Ο Ε.Ο. σταδιακά συνειδητοποιεί τα τρωτά του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας, με γνώμονα τις ανάγκες της εσωτερικής βιομηχανικής παραγωγής.⁴⁹

Η πολεμική που δέχτηκαν τα νομοσχέδια αυτά πριν ακόμα φτάσουν στη Βουλή είναι έντονη. Οι συντηρητικοί με προεξάρχοντα τον Εξαρχόπουλο τα αντιμάχονται με φανατισμό από τον συντηρητικό τύπο. Τα νομοσχέδια Τσιριμώκου, θα αποτελέσουν την πρώτη προσπάθεια του βενιζελισμού να εκσυγχρονίσει το εκπαιδευτικό σύστημα, προσπάθεια όμως που δεν ευοδώθηκε. Λίγο καιρό μετά οι ίδιοι οι κυβερνητικοί βουλευτές της συντηρητικής εσωκομματικής βενιζελικής πλειοψηφίας θα ενωθούν με τους εκπροσώπους του παλαιοκομματικού αναχρονισμού και θα τα καταψηφίσουν στη βενιζελική Βουλή.

Η όλη προσπάθεια της κυβέρνησης Βενιζέλου παρέλυσε, εξαιτίας της αντιφατικότητας των κοινωνικών δυνάμεων των οποίων αποτελούσε την πολιτική έκφραση, όπως σημειώνει ο Φ.Ηλιού. Η συντηρητική μερίδα του βενιζελικού κόμματος δεν ήταν πρόθυμη να δώσει στηρίγματα στην ανατροπή αγκυλωμένων υποδομών, στη στρατηγική της νεόκοπης αστικής τάξης για εθνική αυτοδύναμη σύγχρονη καπιταλιστική ανάπτυξη. Τα επιχειρήματα των συντηρητικών αντιμεταρρυθμιστών ακολούθησαν δοκιμασμένα επιχειρήματα και μίλησαν για κίνδυνο της εθνικής συνοχής, της γλώσσας, της θρησκείας και σύγχυση των κοινωνικών τάξεων. Έτσι η ισχυρή αντίδραση ματαίωσε τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913.⁵⁰

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεσπάει και οι διαφορετικές επιλογές Βενιζέλου και Παλατιού στην εξωτερική πολιτική τη δεδομένη στιγμή οδηγεί σε ρήξη και την κυβέρνηση Βενιζέλου δύο φορές σε παραίτηση. Ο Εθνικός Διχασμός εκδηλώνεται και φτάνουμε στο στρατιωτικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη από βενιζελικούς

⁴⁸Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ 28-40

⁴⁹Χαραλάμπους Φ. Δ., ο.π. , σελ.77-80

⁵⁰Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.81-82

αξιωματικούς και πολιτικούς. Καλείται ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη και συγκροτείται η κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας. Είναι η αστική τάξη τώρα στο αποκορύφωμα της ζωτικότητάς της και της δυνατότητάς της να επιβάλλει τη θέση της.⁵¹ Η χώρα κόβεται στα δύο, μέχρι τη στιγμή που το 1917 εκδιώκεται ο Κωνσταντίνος και αφήνει στη θέση του το δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Η χώρα αποκτά και πάλι κυβέρνηση Βενιζέλου.⁵²

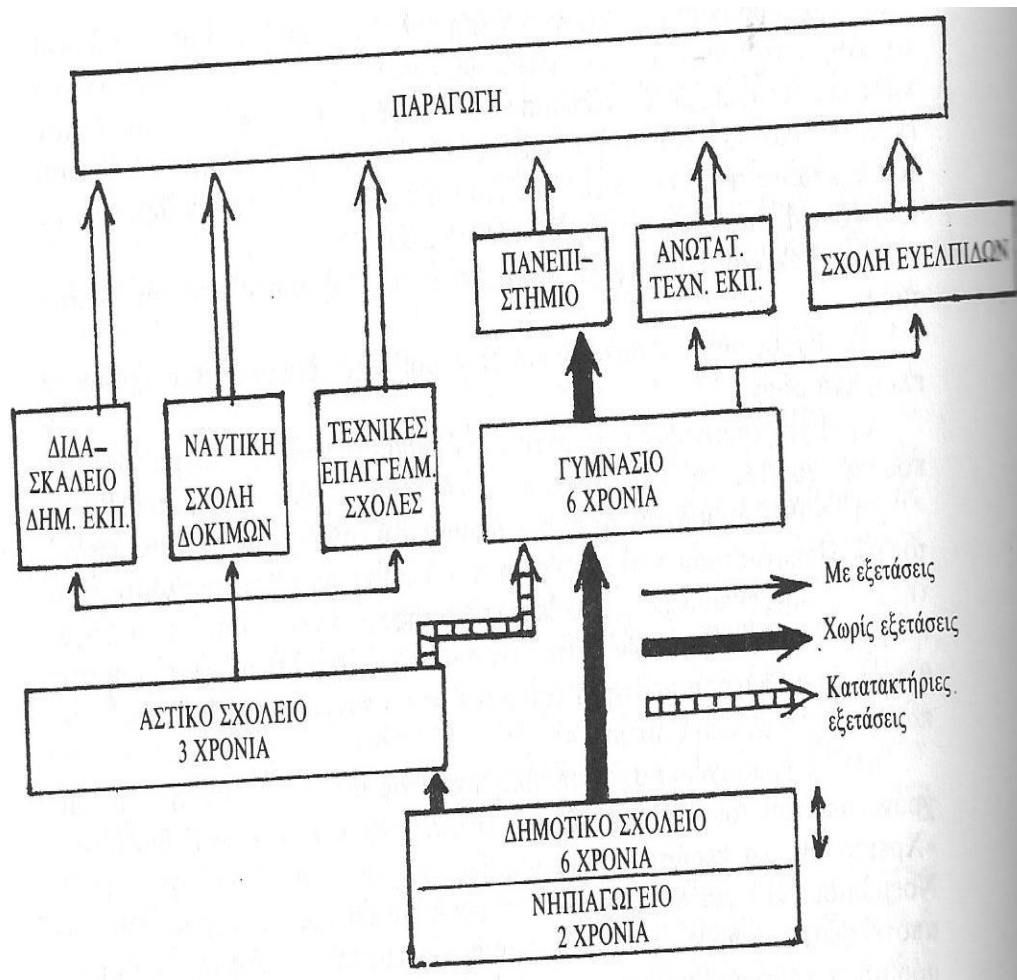
Μέχρι το 1916 ο Ε.Ο. λειτουργεί ως συμβουλευτικό-παρεμβατικό όργανο προς την κατεύθυνση της πολιτικής εξουσίας . Τώρα ιδρύεται η Εκπαιδευτική Επιτροπή, μέλη της οποίας είναι ο Γληνός, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης και διακηρύσσει πως στόχο έχει να αναγεννήσει την Ελληνική παιδεία. Η ίδρυσή της θέτει τέρμα στο χαρακτήρα του Ομίλου, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι τώρα και εγκαινιάζει την περίοδο της πλήρους ταύτισης και εξάρτησης του από τους Φιλελευθέρους. Ο Βενιζέλος προτρέπει τους τρεις να γράψουν βιβλία στη δημοτική, λέγοντάς τους ότι ετοιμάζει μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση και η Επιτροπή που συστήνεται έχει ως βασική δράση της τη συγγραφή βιβλίων. Ο Αθανασάκης είναι ο εμφανής χορηγός- πρωταγωνιστής της Επιτροπής, ενώ πίσω του κρύβεται ο Βενιζέλος. Έτσι η Επιτροπή θα παίζει το ρόλο του διαμεσολαβητή στην προσάρτηση του Ομίλου στους Φιλελευθέρους και η όποια απόφαση λαμβάνεται από αυτούς για την εκπαίδευση διεκπεραιώνεται μέσα από τον Όμιλο.⁵³

⁵¹Χαραλάμπους Φ. Δ. , ο.π. ,, σελ.91

⁵²Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.41

⁵³Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.85-90 και

Τερζής Ν. Π. , *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα- Πράγματα και πρόσωπα*, , εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη ,Θεσσαλονίκη1988, σελ.108

6.4. Η μεταρρύθμιση του 1917 και η αποτίμησή της

Στο μεταξύ ο Γληνός παραμένει στην διεύθυνση του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης μέχρι τον Οκτώβριο του 1916, οπότε θα αναγκαστεί να παραιτηθεί, πέφτοντας θύμα του αντιβενιζελικού κράτους και κατηγορούμενος για βενιζελισμό, για εξύβριση του βασιλιά και εσχάτη προδοσία.⁵⁴

Προφυλακίζεται στις φυλακές Αβέρωφ (18.11.1916 ως 5.1.1917). Μετά την αποφυλάκισή του παραμένει ένα μήνα και πλέον στο Κερατσίνι και το Καματερό επιβιβάζεται στο «Marienbad». Ενδεικτικό της ταραγμένης πολιτικής κατάστασης

⁵⁴ Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63

είναι το γράμμα του στο Δελμούζο 10.3.17: *κοντεύουν δύο μήνες που έφυγα από την Αθήνα[...]. Στο Κερατσίνι έμεινα από τις 18 Ιανουαρίου έως την 21 Φεβρουαρίου. [...] είχα αφήσει στην Αθήνα τη γυναίκα μου και το παιδί μου, που με κανέναν τρόπο δεν ήθελαν να πεισθούν να ταξιδέψουν, άμα η Γερμανία κήρυξε το γενικό αποκλεισμό με τα υποβρύχιά της. Έκανα μια προσπάθεια να εγκατασταθώ στο Καματερό της Σαλαμίνας και έμεινα εκεί 12 μέρες[...]. Στο τέλος αποφάσισε και η γυναίκα μου να ταξιδέψει [...] Όταν ήρθε η γυναίκα μου στο Marienbad μου μίλησε για το γράμμα του Μυλωνά, που καλούσε σένα και μένα να πάμε στη Θεσσαλονίκη[....] Κι έτσι [...] ήρθα στη Θεσσαλονίκη. Πηγαίνει λοιπόν εκεί (17.2.1917), καλεσμένος από τον Βενιζέλο, προκειμένου να οργανώσει το γλωσσоекπαιδευτικό, το οποίο αποτελεί μία από τις προτεραιότητες του Βενιζέλου.*

Έχει αποκαλύψει ο πολιτικός το 1916 σε έναν περίπατο τις προθέσεις του στους τρεις φίλους, Γληνό, Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη: *«Είδα τον Αβέρωφ. Με δέχτηκε εγκάρδια και επηρεασμένος από το Βενιζέλο και τον κύκλο των εδώ δικών μας μου μίλησε αμέσως για την ανάγκη να βάλουμε στα σχολεία τη δημοτική γλώσσα και αν είναι δυνατό από τον ερχόμενο Σεπτέμβρη το αλφαβητάρι... (του Παπαμιχαήλ ή Συκιώτη), γραμμένα στη δημοτική»* (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Θεσσαλονίκη 10 Μαρτίου 1917).

Στη Θεσσαλονίκη λοιπόν, από την κυβέρνηση «Εθνικής Άμυνας» του Βενιζέλου και Υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Αβέρωφ ορίζεται ο Γληνός Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου *«10.3.17: Ώρισα λοιπόν να γίνω πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου για να έχω το κύρος που χρειάζεται στη δουλειά μας χωρίς πολλά βάρη»* και γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας και μεθοδεύει την ανάληψη θέσεων και για τους άλλους δύο φίλους του, όπως τους ενημερώνει στο γράμμα του στις 10.3.17: *«Όταν έρθεις εδώ θα γίνεις εκπαιδευτικός σύμβουλος και θα έχεις και την ανώτατη εποπτεία όλων των σχολείων του κράτους. [...] Η ανώτατη εποπτεία των σχολείων του κράτους.. πως θα έχης.. Διαγράφει μια δουλειά... δηλ. να γυρίσω με τα σχολεία και δώ στη Θεσσαλονίκη και στη Μακεδονική χώρα, για να δούμε από κοντά τη δουλειά τους».* Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Θεσσαλονίκη 10 Μαρτίου 1917). *«Ακόμα και ο Μανόλης μπορεί να γίνει εκπαιδευτικός σύμβουλος, αν έρθει, και νομίζω πως πρέπει να έρθη. Όλοι οι φίλοι μας είναι εδώ. Εδώ είναι η Ελλάδα».* *«Αν θέλουν αρθθ και ο Μανόλης θα βρεί θαυμαστό υλικό για τις μελέτες του. Έχουμε όλα τα σχολεία στη διάθεση μας. Και θα γίνει δυνατό*

να πάρη και ανώτερη θέση στο Υπουργείο...» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο , Εν Θεσσαλονίκη τη 24 Μαρτίου 1917).

Ο Βενιζέλος πιστεύει πως μέσα στο επαναστατικό κλίμα που κυριαρχεί είναι εφικτή κάθε μεταρρύθμιση. Γνωρίζει πως σε ομαλές πολιτικές συνθήκες θα συναντούσε την αντίδραση των συντηρητικών στελεχών του κόμματός του. Τη στιγμή εκείνη καλεί και τον Δελμούζο να έρθει στη Θεσσαλονίκη· αποκαλυπτικό είναι το γράμμα του Γληνού στο Δελμούζο στις 10.3.17, τόσο για την επιθυμία συσπείρωσης της τριανδρίας όσο και για την αναγνώριση από τον ίδιο τον Βενιζέλο της εσωτερικής αντίδρασης ισχυρών παραγόντων του βενιζελικού κόμματος στην προώθηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της έμμεσης προτροπής του για την άμεση προώθησή της μέσα στο κλίμα της επαναστατικής, καταλυτικής ατμόσφαιρας: «*Με ρώτησε ο Βενιζέλος αν η ατμόσφαιρα της ελευθερίας που υπάρχει εδώ είναι ευνοϊκή για τη δουλειά μας. Του είπα ναι. Καιρό θα έχουμε αρκετό για να ριζώμε το σπόρο τώρα και να δείξωμε σε ποιές βάσεις επάνω εννοούμε να οργανώσωμε και να αναγεννήσωμε το έθνος. Τραβήξετε μπροστά τώρα, που ζούμε μέσα σε επανάσταση. Ναρθη εδώ και ο κ. Δελμούζος με την απροκάλυπτη προστασία του κράτους. Τα λόγια του Βενιζέλου μου δώσαν φτερά και αέρα.....ο ίδιος ο Βενιζέλος στο Υπουργείο Παιδείας για να κανονίση με τον Αβέρωφ τη θέση μου...*” “...ειδικώτερα για την αποστολή μας την εκπαιδευτική, παρουσιάζεται μοναδική ευκαιρία να μελετήσωμε την εκπαίδευση της Μακεδονίας και να δώσωμε κατεύθυνση, έχοντας τώρα την ανεπιφύλακτη υποστήριξη του Βενιζέλου. Όταν έρθεις εδώ θα γίνει εκπαιδευτικός σύμβουλος και θα έχης και την ανώτατη εποπτεία όλων των σχολείων του κράτους» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Θεσσαλονίκη 10 Μαρτίου 1917).

Στο ίδιο γράμμα υπάρχει ένας ακόμα εύγλωττος υπαινιγμός για το παιχνίδι ισορροπιών που αναγκάζεται να συντηρεί ο Βενιζέλος, για να μπορεί να εξισορροπεί τις εσωτερικές εντάσεις και αντιδράσεις για την προώθηση της γλωσσοεκπαιδευτικής του πολιτικής: «*Από τα πρόσωπα που είναι τώρα στο υπουργείο δεν πιστεύω να βρούμε δυσκολίες. Ο Χαντέλλης είναι του Χατζιδάκη τσιράκι, μα με την επιβολή του Βενιζέλου δε θα φέρει ίσως εμπόδια επειδή είναι καιροσκόπος. Έπεισαν όμως τον υπουργό μόλις ήρθα εγώ, να ξαναγράψει στον Γεωργακάκη για να έρθει, για να χωμέν, ίσως, ένα αντίρροπο ισχυρό συντηρητικό μέσα στο Συμβούλιο. Επίσης αυτοί οι Χατζιδακιστές βρίσκουν αποκούμπι τώρα στον Ρέπουλη (συντηρητικός, βενιζελικός)[...] και δήλωσε σ’ αυτούς πως δεν βρίσκει συμφέρον να βάλωμε τη δημοτική στα σχολεία».*

Ο Βενιζέλος τελικά δεν πρόλαβε να κάνει πολλά στη Θεσσαλονίκη, παρά τις προετοιμασίες. Η επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης γυρίζει στην Αθήνα και μαζί της και ο Γληνός. Το δύσκολο έργο του Γληνού συμπληρώνουν και υποστηρίζουν από τον θεσμό των «Ανώτερων Εποπτών», οι συνεργάτες του Α. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης *«τον Γληνό, μόνον στο συμβούλιο, τον υπερφαλαγγίζουμε όσο δυνατός κι αν είναι»* (υπόμνημα Α.Δελμούζου προς Ε.Βενιζέλο, Ιούλιος 1917). Ιδρύεται ο θεσμός των Ανώτερων Εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης *"προς μελέτην και εισήγησιν πάντων των συναφών προς την μεταρρύθμισιν ταύτην ζητημάτων και προς παρασκευήν και πραγματοποίησιν της σημαντικότητας δια το έθνος καινοτομίας ταύτης"*.⁵⁵

Οι Ανώτεροι Επόπτες ζητούν με υπόμνημα προς το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο τη βαθμιαία εισαγωγή της δημοτικής και στοχεύουν στη αναμόρφωση της σχολικής πράξης, στην επιμόρφωση των δασκάλων, στην αλλαγή προσανατολισμού της εκπαίδευσης, στην προετοιμασία των αναγνωστικών, ζητήματα που αφορούσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Για την πραγμάτωση των επιδιώξεων τους οργανώνουν συνέδρια, διαλέξεις, υποδειγματικές διδασκαλίες, φροντιστήρια και σεμινάρια για τους εκπαιδευτικούς της Αθήνας και του Πειραιά, παράλληλα επιμορφώνουν τους επιθεωρητές, ώστε να αναλάβουν μαθήματα στην επαρχία. Ταυτόχρονα μελετούν εκπαιδευτικές καινοτομίες στην πράξη, κατευθύνουν τους εκπαιδευτικούς και με ερωτηματολόγια προς τους εκπαιδευτικούς αποτιμούν τις απόψεις που εκφράζουν ελεύθερα για τη γλώσσα, το περιεχόμενο και τη μέθοδο των νέων αναγνωστικών.

Ο Δελμούζος επισημαίνει εκ των υστέρων σε γράμμα του 16.7.21 από το Μόναχο την αναγκαιότητα επιμόρφωσης του προσωπικού και μετεκπαίδευσής του στην Αγγλία, όταν βλέπει ότι αυτή ανακόπτεται: *«Γιατί όσο σημαντική ωφέλεια κι αν έχουν με την καλλιέργεια της γενικής των μορφώσεως, εκείνο που ειδικώς ενδιαφέρει το νέο σχολείο είναι να έχουν ζήσει τουλάχιστον επί έξι μήνες μέσα σε παρόμοιο σχολείο αγγλικό. Αν δεν γίνει τώρα αυτό, αναγκαστικώς θα γίνει αργότερα»* και έπειτα, στις 7.8.21: *«γράφω για τους συντρόφους της Αγγλίας που έκαμε η επιτροπή την ανοησία να τους ανακαλέση χωρίς να κάνουν πραχτική σε σχολεία»*.⁵⁶

Η απόφαση τώρα της προσωρινής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης με το Ν.2585/11.5.1917 να εισάγει τη δημοτική γλώσσα στο δημοτικό σχολείο,

⁵⁵Τριανταφυλλίδης Μ, *Άπαντα : Δημοτικισμός και Αντίδραση*, Τομ. 6, Θεσσαλονίκη 1988, σελ 5

⁵⁶Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-64

θεσμοθετείται από την κυβέρνηση Βενιζέλου στην Αθήνα με το διάταγμα για τη γλώσσα με το Ν.827/5.9.1917 και ισχύει για όλη τη χώρα. Η μεταρρύθμιση λοιπόν του 1917 έχει ως βασικό της στόχο την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο : ειδικότερα για τις 4 πρώτες τάξεις του δημοτικού διδασκαλία με τα αναγνωστικά στη δημοτική καθώς και τα βιβλία αριθμητικής όλων των τάξεων στη δημοτική. Για τις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού προτείνεται η παράλληλη διδασκαλία δημοτικής και καθαρεύουσας . Η κύρια προσπάθεια των μεταρρυθμιστών επικεντρώθηκε, συνειδητά ίσως, στο Δημοτικό Σχολείο και στη γλωσσική διδασκαλία. Μέσο υλοποίησης και επίτευξης των στόχων τους υπήρξαν τα νέα αναγνωστικά σε "ομιλουμένη γλώσσα", τα οποία σηματοδότησαν την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης καθώς και μια εκτεταμένη οργανωτική και παιδαγωγική προσπάθεια⁵⁷

Η εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1917 ανατίθεται ουσιαστικά στον Εκπαιδευτικό Όμιλο με τους δυο Ανώτερους Επόπτες, Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη και με γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας τον Γληνό. Στη μεταξύ τους αλληλογραφία αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γληνός στο Δελμούζο: *«Μέσα λοιπόν στα βιβλία μου [...] βρίσκονται σημειώσεις για τη Γενική Παιδαγωγική. Την γενική και ειδική Διδακτική[...]. Από πρόσωπα έχομε ανάγκη απόλυτη. Γι' αυτό όσοι ναρχονταν εδώ θα είχαν καλή θέση[...]* Παρακίνησε όσους μπορείς» (Εν Αθήναις τη 24 Απριλίου 1917).

Ο Ν.1332 του 1917 εκτός από την εισαγωγή της δημοτικής:

α) προχωρεί στη διαφοροποίηση ολόκληρου του συστήματος συγγραφής, έγκρισης, αριθμού και χρονικής διάρκειας των σχολικών βιβλίων.

β) θεσμοθετεί την απόλυτη ελευθερία των συγγραφέων για τα αναγνωστικά - ο αριθμός τους πρόκειται να είναι απεριόριστος και η ισχύς τους για αόριστο χρόνο.

γ) προβλέπει αναγνωστικά για συγκεκριμένες περιοχές της χώρας και για συγκεκριμένο είδος σχολείου.

δ) παρέχει την ελευθερία στους δασκάλους για χρήση βοηθητικών βιβλίων στη δημοτική γλώσσα για τις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού.

Η καινοτομία αυτή είναι πολύ σημαντική, αφού καταργεί το Νόμο ΓΣΑ' του 1907, ο οποίος όριζε την κρατική μονοπώληση των σχολικών βιβλίων και καθόριζε

⁵⁷Γληνός Δημήτρης, *Άπαντα*, Θεμέλιο, Τομ. Α, Αθήνα 1983, σελ. 53

ένα και μοναδικό αναγνωστικό (κάθε 4 χρόνια) για όλα τα σχολεία και περιοχές του Κράτους. Μέτα τη νέα νομοθεσία Οκτώβριο του 1917 εκδίδονται τα πρώτα τέσσερα αναγνωστικά (“Αλφαβητάριο” του Ε.Παπαμιχαήλ, “Αλφαβητάριο” του Ι.Συκώκη, τα αναγνωστικά “Πέτρος Λάρας” των Κουρτίδη και Παπαμιχαήλ και οι “Τρεις φίλοι” της Γ.Καζαντζάκη) και ο Τριανταφυλλίδης ήταν υπεύθυνος για το τυπικό της γλώσσας και τη γραμματική των βιβλίων. Επίσης ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης ορίζονται από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο ως μέλη της συντακτικής επιτροπής για τα αναγνωστικά Α΄, Β΄, Γ΄ τάξεων του δημοτικού και της Επιτροπής για τη γλώσσα τους, επομένως όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται εντός της Εκπαιδευτικής Επιτροπής.⁵⁸

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920 αποτελεί μια σημαντική προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα διαφορετικό παράδειγμα στην ελληνική εκπαίδευση που αφορά την εσωτερική λειτουργία του δημοτικού σχολείου. Υπό το πρίσμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, πρωταρχικά, συνιστά ένα παράδειγμα εσωτερικής μεταρρύθμισης, καθώς αναφέρεται στα μορφωτικά περιεχόμενα του σχολείου⁵⁹. Παράλληλα, οφείλει να αξιολογηθεί στο πλαίσιο που εξαρχής είχαν θέσει οι πρωτεργάτες της, Γληνός, Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης. Αφενός, υπήρξε η πρώτη προσπάθεια δάσκαλοι και μαθητές να έρθουν σε γνωριμία με σύγχρονες προσεγγίσεις στα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια και να συνδέσουν τη σχολική εργασία με τις βιωμένες εμπειρίες τους και τη νεοελληνική πραγματικότητα. Αφετέρου, η εφαρμογή της μεταρρύθμισης θα είχε εξελικτικό χαρακτήρα και, σύμφωνα με τον προγραμματισμό, θα εξαπλωνόταν σταδιακά στο δημοτικό σχολείο σε διάστημα κάποιων ετών.⁶⁰

Ως προς τη μέθοδο εφαρμογής της μεταρρύθμισης, η περίοδος 1917-1920 έχει αποτιμηθεί στην κοινωνιολογική της ανάλυση ως περίοδος της «νεωτεριστικής προσαρμογής». Πρόκειται για την προσπάθεια να επιβληθεί η μεταρρύθμιση «από τα

⁵⁸Μπέτσας, Γ., Αμαραντίδου, Κ. (2012) «Η γλωσσικοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: *1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσικοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, σελ.6, διαθέσιμο στο <http://ins.web.auth.gr/images/stories/Dion/%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%A3%20%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5.pdf>

⁵⁹Μπέτσας, Γ., Τσολοπούλου, Β., «Η αλλαγή παραδείγματος σχολικών εγχειριδίων στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920», *Πρακτικά του Ιου Πανελληνίου Συνεδρίου «Προγράμματα Σπουδών – Σχολικά εγχειρίδια Από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον*», τομ. Β΄, 2016, 558-569

⁶⁰Τερζής, Ν., *Μελέτη της Εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος - έξω από το κράτος - στο κράτος*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010

πάνω», σε μια διαδικασία «σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής», κατά την οποία πολιτικές ή κοινωνικές ομάδες επιχειρούν να προκαλέσουν, μέσω της διαχείρισης θέσεων εξουσίας, σημαντικές μεταβολές των κοινωνικών δομών, των προτύπων κοινωνικής δράσης και των πολιτισμικών αναφορών μιας κοινωνίας. Στις περιπτώσεις της «σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής» ο εκπαιδευτικός θεσμός αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κοινωνική αποδοχή νέων αξιών, φορέων και πολιτισμικών συμβόλων.

Με παρόμοια χαρακτηριστικά επιχειρήθηκε να επιβληθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920. Μια ευρεία πολιτική ομάδα στο κόμμα των Φιλελευθέρων υιοθέτησε το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόγραμμα των μελών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και προσέφερε στους πρωτεργάτες του τη διαχείριση εκείνων των θέσεων εξουσίας που θα μπορούσαν να ευκολύνουν την επιβολή του προγράμματος αυτού. Ο Γληνός ανέλαβε τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης τις θέσεις των Ανώτερων Εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης, προκειμένου να μεθοδεύσουν την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο. Στο ιδεολογικό και επιστημονικό έργο του Εκπαιδευτικού Ομίλου έδινε εξειδικευμένες διαστάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής το ημιεπίσημο όργανο της Εκπαιδευτικής Επιτροπής. Οι διαστάσεις αυτές κατοχυρώνονταν θεσμικά μέσα από τις αποφάσεις του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, και κατόπιν μεθοδευόταν η εφαρμογή τους και εξασφαλιζόταν η αξιολόγησή τους μέσα από τη δουλειά των Ανώτερων Εποπτών.⁶¹

Οι προτεραιότητες που τέθηκαν σε κάθε μια από τις κυρίαρχες διαστάσεις της μεταρρύθμισης, τη γλωσσική και την παιδαγωγική υπήρξαν ιδιαίτερα φιλόδοξες. Αποσκοπούσαν να ανατρέψουν τη γενικότερη παιδαγωγική και κοινωνικοποιητική αντίληψη που κυριαρχούσε στη στοιχειώδη βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος ήδη από τη θεσμοθέτησή του.

Η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο θεωρήθηκε από τους πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης *«από τους σταθμούς της ιστορίας, που δύσκολα θα καταλάβει ένας σύγχρονος και θ' αναμετρήσει όλες τους τις συνέπειες»*. Η εισαγωγή

⁶¹ Μπέτσας, Γ., Αμαραντίδου, Κ. (2012) «Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: 1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σελ.6, διαθέσιμο στο <http://ins.web.auth.gr/images/stories/Dion/%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%A3%20%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5.pdf>

της δημοτικής γλώσσας, κεντρικό σημείο της μεταρρύθμισης, επέτρεπε την έκφραση της λαϊκής ψυχής και του γλωσσικού αισθήματος των μαθητών και συμβόλιζε παράλληλα την πνευματική ανανέωση του έθνους. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός δεν περιορίστηκε στη γλώσσα ως μορφή, αλλά τη σύνδεσε με διαστάσεις που αναδείκνυαν τις πολιτισμικές καταβολές και τον ιδεολογικό προσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας.⁶²

Ως προς την παιδαγωγική διάσταση, τέθηκε ως σκοπός της μεταρρύθμισης το σχολείο να μορφώσει ανθρώπους που να μπορούν να ζήσουν παραγωγικά και δημιουργικά στον τόπο που ανήκουν. Το σκοπό αυτό υπηρέτησαν αναλυτικά προγράμματα και σχολικά βιβλία που βασίστηκαν στο νεοελληνικό πολιτισμό και τη σύγχρονη νεοελληνική πραγματικότητα. Ως θεμέλιο τέθηκε το εξαιρετικό δημοτικό σχολείο, αυθύπαρκτο και αυτόνομο σε σχέση με τη μέση βαθμίδα. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε, μέσω κύκλων μαθημάτων, στην αλλαγή της νοοτροπίας του διδασκαλικού κόσμου, ώστε να δεχτεί την ιδεολογία της μεταρρύθμισης, μια ιδεολογία ολότελα αντίθετη μ' αυτή που μορφωνόταν μέχρι τότε το διδακτικό προσωπικό της χώρας.⁶³

Επομένως, η κεντρική ιδέα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος είναι ότι *«αληθινά ελληνική παιδεία μπορεί να δημιουργηθεί μόνον αν θεμελιωθεί στη νεοελληνική πραγματικότητα και στα πορίσματα της σύγχρονης παιδαγωγικής και κοινωνιολογικής επιστήμης»*.⁶⁴ Η μεταρρύθμιση επικεντρώθηκε στην εισαγωγή αναγνωστικών βιβλίων στις πρώτες 4 τάξεις του δημοτικού σχολείου, ενώ στις αρχές του 1919 διαμορφώθηκε το νέο αναλυτικό πρόγραμμα για τη γλωσσική διδασκαλία στο δημοτικό.

Κρίνεται χρήσιμο να αναλυθεί ένα εκτενές απόσπασμα από το «Διάγραμμα Αναγνωστικών» που συνέταξαν οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης ως Ανώτεροι Επόπτες και υπέβαλαν στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο τον Απρίλιο του 1918. Πρόκειται για το σχεδιασμό που αφορούσε στα βιβλία για τη γλωσσική διδασκαλία στο δημοτικό σχολείο, από την Α' έως και την Στ' τάξη, ο οποίος έμελλε να διαμορφώσει το γενικότερο πλαίσιο της συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων αλλά και την πρώτη επαφή με τα μορφωτικά περιεχόμενα του ελληνικού σχολείου – με

⁶² Τριανταφυλλίδης, Μ. (1919), "Quo-usquetandem", ΔΕΟ, 7 (1917-1919), σελ. 86-195

⁶³ Δελμούζος, Α. (1919), Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση, ΔΕΟ, 7 (1917-1919), σελ. 1-20

⁶⁴ Δελμούζος Α., Τριανταφυλλίδης, Μ. (1917). *Υπόμνημα των ανωτέρων εποπτών δια την βαθμιαία εισαγωγήν της δημοτικής εις τας τάξεις του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα

διαφοροποιήσεις που ανταποκρίθηκαν σε ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες-σε πολλές γενιές μαθητών και μαθητριών, επί 65 περίπου χρόνια.

«Ο κυριώτερος σκοπός των αναγνωστικών είναι αναγνωστικός και γλωσσικός, να συνηθίση δηλ. το παιδί να διαβάζη φυσικά και αβίαστα και να μορφωθεί το γλωσσικό τουαίσθημα. Γι' αυτό πρέπει το Αναγνωστικό να είναι γραμμένο έτσι που να μπορεί να διαβάζεται από το παιδί φυσικά και αβίαστα. Και αυτό κατορθώνεται τόσο καλύτερα, όσο περισσότερο ο λόγος, το ύφος είναι ζωντανό ταιριασμένο με την κάθε ηλικία του παιδιού και με την ψυχολογία του που τη χαρακτηρίζει κυρίως η κίνηση και η δράση. Εκτός από το μικροπερίοδο λόγο, το φυσικό διάλογο, τη διηγηματική περιγραφή και άλλα μέσα που δίνουν κίνηση και δράση, στοιχεία χαρακτηριστικά για όλη τη σχολική περίοδο, και σε κάθε τάξη ο λόγος, σύνταξη και φρασεολογία, να είναι ακόμη ανάλογα με τη γλώσσα που παιδιού σ' αυτή την ηλικία. [...] Εξίσου σημαντικός σκοπός των αναγνωστικών είναι να συντελέση με το περιεχόμενό του στον καθολικό σκοπό του σχολείου δηλ. την ηθική και εθνική αγωγή. Γι' αυτό το περιεχόμενό του πρέπει να στηρίζεται σε μίαν ανώτερη γενικά ανθρώπινη ηθική αντίληψη, να στηρίζεται στην εθνική ζωή, και να προσέχη ιδιαίτερα προτερήματα και ελαττώματα φυλετικά. Επειδή το αναγνωστικό είναι το μόνο βιβλίο του δημοτικού, σωστό είναι να παρουσιάζει όσο μπορεί ποικιλώτερο υλικό και μορφωτικά στοιχεία απ' όσα δίνονται σε κάθε τάξη με τούς διαφόρους κύκλους των μαθημάτων κυρίως τα φυσιογνωστικά. Το αναγνωστικό τόσο καλύτερα επιτυχαίνει τούς ποικίλους του σκοπούς όσο πιο ελκυστικό είναι στο παιδί και όσο περισσότερο του κεντά το ενδιαφέρον. Τίποτα όμως δεν τράβα και μικρούς και μεγάλους τόσο όσο ο ζωντανός, ο δρών άνθρωπος. [...] Γι' αυτό το λόγο και για πολλούς ακόμη ψυχολογικούς και παιδαγωγικούς λόγους, το κάθε αναγνωστικό δεν πρέπει να είναι κομματιασμένο σε μικρούτσικες ιστοριούλες και χίλια δυο εγκυκλοπαιδικά κομμάτια άσχετα μεταξύ τους, αλλά να παρουσιάζει ενιαία ύλη πού να τη διέπη πραγματική εσωτερική ενότητα. Και η ενότητα αυτή μπορεί ν' απλώνεται σε όλο το αναγνωστικό που θα παρουσιάζει τότε από την αρχή έως το τέλος συνεχή διήγηση με τα ίδια πρόσωπα και το ίδιο κέντρο, ή μπορεί ν' απαρτίζεται από λιγοστές μεγάλες ενότητες πουκαι αυτές όμως θα υποτάσσονται στην κεντρική ιδέα ή τις κεντρικές ιδέες που φυσικά θα έχει το αναγνωστικό σε κάθε τάξη.

Θα αρχίσουμε από τις κοινωνικές οργανώσεις τις πιο στοιχειώδεις και τις πλησιέστερες στο παιδί, και σιγά σιγά θα προχωρήσουμε σε συνθετώτερες ώσπου να καταλήξουμε στην πιο μακρυνή και δύσκολη, στην πολιτεία. Σε κάθε τάξη θα πάρουμε

και από μια τέτοια οργάνωση και σ' αυτή θα γίνη η δράση του ενός ή των πολλών ατόμων του αναγνωστικού.

Στην Α' τάξη θα πάρουμε μια οικογένεια. Ως συνολικό σκοπό θα έχουμε την ανάπτυξη και την προκοπή της οικογένειας. Από τις ατομικές αρετές θα τονίσουμε την αυτοσυντήρηση και ό,τι συντελεί σ' αυτήν, καθαριότητα, εγκράτεια, θάρρος, φιλοπονία κ.ά. Από τις κοινωνικές αρετές τη φιλαλληλία μέσα στην οικογένεια (την αγάπη στα ζώα), τη φιλαλήθεια, τη συνεργατικότητα, την πειθαρχία, και την ευσημολόγηση. Τέλος θα ρίξουμε το σπόρο για την αξιοπρέπεια. Θα προέχουν η αυτοσυντήρηση, η πειθαρχία και η φιλαλληλία. Στο Β' μέρος πρέπει να επικρατεί ο τόνος του παραμυθιού. Ή θα είναι το σύνολο ένα παραμύθι "μια φορά και έναν καιρό" ή θα είναι ως διήγημα πραγματικό όπου θα υπάρχουν πολλά παραμύθια. Με τον τόνο του παραμυθιού πρέπει να υπάρχει και ο ανθρωπομορφισμός. Πάντα όμως όπως και να είναι θα έχουμε ως βάση την πραγματική ζωή, μια δράση μέσα στην οικογένεια.

Στη Β' τάξη θα πάρουμε μια ομάδα από παιδιά και θα δημιουργήσουμε τέτοιους όρους ώστε και το κορύφωμα της ατομικής αυτοτέλειας να πετύχουμε και την προαγωγή της ομάδας. Το τελευταίο θα είναι ο συνολικός σκοπός...

Στη Γ' τάξη θα πάρουμε μια σχολική τάξη και θα την αφήσουμε να δράση ποικιλότροπα μέσα σε μια κοινότητα. Ως συνολικό σκοπό θα έχουμε την προαγωγή της ατομικότητας και την προαγωγή της αλληλεγγύης... Θα προέχουν: κοινωνική δικαιοσύνη, κοινωνική πειθαρχία, φιλαλληλία στο σύνολο και συνεργατικότητα...».⁶⁵

Οι πρωτεργάτες λοιπόν της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είτε στο δημόσιο λόγο τους (αρθρογραφία, διαλέξεις κ.ά) είτε στον ιδιωτικό (μεταξύ τους αλληλογραφία) συχνά επιχειρούν τον απολογισμό των προσπαθειών τους. Αρχικά, αποτιμούν θετικά το όλο εγχείρημα και θεωρούν πως οι στόχοι που είχαν τεθεί κατά βάση επιτεύχθηκαν. Όταν όμως προκύπτει η ανάλυση της μεταρρύθμισης, μετά την ήττα του κόμματος του Βενιζέλου, παρατηρείται μία μετατόπιση της θέσης τους, κυρίως ως προς τη μεθόδευση με την οποία η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε στην πράξη.

Αναλυτικότερα, η μεταρρύθμιση του 1917 συνδέθηκε με την τύχη του κόμματος των Φιλελευθέρων και το γλωσσικό -που αποτελούσε ένα εθνικό αίτημα και ζήτημα επιστημονικής διένεξης- μετατοπίστηκε σε πολιτικό επίπεδο. Οι πρωταγωνιστές της μεταρρύθμισης, ακόμα κι αν αντιλαμβάνονταν πως ένα τόσο

⁶⁵ Δελμούζος Α., Τριανταφυλλίδης Μ., (1918) *Διάγραμμα Αναγνωστικών*, διαθέσιμο Στο : [http:// digital.lib.auth.gr/record/37187](http://digital.lib.auth.gr/record/37187)

μεγάλο ζήτημα ίσως δε θα έπρεπε να χρωματιστεί κομματικά, θεωρούσαν πως σε εκείνη τη συγκυρία δεν υπήρχε άλλος τρόπος: Ο Δελμούζος χαρακτηρίζει «ομολογία αδυναμίας» την ανάγκη «να εξαρτά κανείς την πραγματοποίηση ενός ονείρου από ξένη βοήθεια» και αποδίδει την εχθρική στάση πολλών στο γεγονός ότι «τη μεταρρύθμιση την είχε αναλάβει ένα κόμμα πολιτικό, και πιο σωστά: λίγοι φωτισμένοι οδηγοί του». Ο δε Γληνός γίνεται ακόμη περισσότερο αυτοκριτικός από το 1922 και έπειτα, καθώς θεωρεί πως η ίδια η μεταρρύθμιση και όλα όσα ακολούθησαν δείχνουν πως υπήρχε ζήτημα ιδεολογικού προσανατολισμού του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Προφανώς, οι τοποθετήσεις αυτές των πρωτεργατών της μεταρρύθμισης υπήρξαν απότοκο του ψυχικού χάσματος που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και της βαθιάς απογοήτευσης που τους διακατείχε, καθώς κατηγορούνταν για πολλά και απειλούνταν με ποινικές διώξεις.⁶⁶

Ανακεφαλαιώνοντας την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917, επισημαίνουμε πως υπάρχει ένα νέο πνεύμα, μια νέα παιδαγωγική και μια άλλη ιδεολογία από αυτήν που κυριαρχεί μέχρι τώρα. «Και η ιδέα ακόμη πώς πρέπει να παλέψουμε οι ίδιοι για τις ελευθερίες του ελληνικού λαού, που τόσο ριζικά κινδυνεύει σήμερα, μ' έκανε ν' ακολουθήσω τη φωνή του χρέους, που ένιωθα μέσα μου σχετικά με τον αγώνα που παλαίει η φιλελεύθερη Ελλάδα», αναφέρει σε γράμμα του ο Γληνός από τη Θεσσαλονίκη προς τον Δελμούζο στις 24 Μαρτίου 1917. Το νέο πνεύμα της παιδαγωγικής αποκαλύπτεται μέσα στα αναγνωστικά που γράφονται και είναι αυτό προοδευτικό και αντιαυταρχικό. Έμμεσα παιδαγωγικό, χωρίς διδακτισμό, ηθικολογία, εντολές και αφορισμούς. Τα πρότυπα που προβάλλονται δεν είναι μυθικά αλλά ρεαλιστικά, καθημερινά, ώστε να είναι κοντά στις εμπειρίες και τις παραστάσεις των μαθητών. Η νέα ιδεολογία που περιέχουν τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917 είναι αυτή του αστικού ορθολογισμού, χωρίς πατριωτική προπαγάνδα και πομπώδες ύφος για τη δόξα της Ελλάδας, χωρίς το δέος προς το Θεό, αλλά με πίστη στη δύναμη της λογικής, της γνώσης, της επιστήμης. Ο νόμος του Κράτους, η νομιμοπολιτική ιδεολογία είναι αυτή που κυριαρχεί. Η τιμιότητα, η φιλαλήθεια, η

⁶⁶ Μπέτσας, Γ., Αμαραντίδου, Κ. (2012) «Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: 1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σελ.6, διαθέσιμο στο <http://ins.web.auth.gr/images/stories/Dion/%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%A3%20%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5.pdf>

εργατικότητα, η κριτική σκέψη, η πρωτοβουλία, η εφευρετικότητα, το συλλογικό πνεύμα και η κοινωνική αλληλεγγύη είναι οι αξίες που προβάλλονται.⁶⁷

Η εκπαιδευτική αυτή μεταρρύθμιση αποφασίστηκε από τον Βενιζέλο την εποχή που η κρίση με το παλάτι τον ωθεί σε γενικότερη επαναστατική πρακτική. Λέει ο Δελμούζος στον Βενιζέλο τον Ιούλιο του 1917 *«χρειάζεται σύντονη και γοργή ενέργεια, όσο ακόμα σκύβουν οι αντιδραστικοί κάτω από το δέος της επανάστασης»*. Ο σχεδιασμός, η οργάνωση και η υλοποίησή της ανατίθεται ουσιαστικά στους Γληνό, Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη, ηγετικά μέλη του Ε.Ο.Μία ενδελεχής μελέτη των αναλυτικών προγραμμάτων του δημοτικού σχολείου που επικεντρώνεται στο μάθημα της ελληνικής γλώσσας αναδεικνύει το δεδομένο ότι επί 56 ολόκληρα χρόνια η διδασκαλία του μαθήματος βασιζόταν στο ΑΠ του 1913, πρόγραμμα που συνέταξε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και γνωστοποίησε με αναλυτικό υπόμνημά του, κατόπιν σχετικής πρόσκλησης του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαιδευσεως. Τα δύο κεφάλαια του υπομνήματος, για το Δημοτικό Σχολείο και το Διδασκαλείο κοριτσιών, αποδίδονται στο Δημήτρη Γληνό και το τρίτο, για το ανώτερο παρθεναγωγείο, στον Αλέκο Δελμούζο.⁶⁸ Το Πρόγραμμα αυτό αποτέλεσε μια παρακαταθήκη που μακροημέρευσε απρόσμενα μεγάλο διάστημα, για τα δεδομένα της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Οι διάφορες τροποποιήσεις που επιχειρήθηκαν έως το 1969 δεν ακύρωσαν τις βασικές ρυθμίσεις του Προγράμματος του 1913. Κάθε άλλο, μάλιστα. Το διακύβευμα στο διάστημα αυτό δεν υπήρξε η εφαρμογή του συγκεκριμένου προγράμματος αλλά οι συνοδευτικές οδηγίες για τη διδασκαλία της γραμματικής και της ορθογραφίας, που είχαν συνταχθεί στο διάστημα 1917-1920. Αρχικά, έως το 1921, η διαμάχη αφορούσε τις πρώτες 4 τάξεις. Από το 1923 και έπειτα φαίνεται να έχει διαμορφωθεί συναίνεση για τη διδασκαλία της γραμματικής και της ορθογραφίας στις 4 πρώτες τάξεις στη βάση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του 1917-20. Πλέον η διαμάχη αφορά την Ε' και Στ' τάξη του Δημοτικού Σχολείου. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα πως ήδη από το 1923 η δημοτική γλώσσα εδραιώνεται στις 4 πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ανταποκρίνεται

⁶⁷Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ 28-40 και Χατζηστεφανίδης Θ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)"*, Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 266

⁶⁸Ανδρέου, Α. (2004). Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981), Στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Ιστορικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Gutenberg

στο Πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου και η διδασκαλία της γραμματικής και της ορθογραφίας βασίζεται στην εργασία της Εκπαιδευτικής Επιτροπής στην περίοδο 1917-1920.

Τώρα είναι η εποχή της “νεωτεριστικής προσαρμογής” του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ενώ μέχρι τότε πιστεύει ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορεί να επιτευχθεί με τη διαδικασία της διάχυσης, τώρα την εισάγει με τη δύναμη της επιβολής που εξασφαλίζεται από την παρουσία των ηγετικών μορφών του στην κρατική μηχανή των Φιλελευθέρων και από τους πολλαπλούς ρόλους που αναλαμβάνουν σε όλα τα επίπεδα. Στο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Βενιζέλο το 1917 αναφέρει: «στην αρχή θα μας ακούσουν από την ανάγκη και την επιβολή της θέσεως».⁶⁹ Έτσι το ιδεολογικό και επιστημονικό έργο του Ομίλου γίνεται εκπαιδευτική πολιτική μέσω της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, κατοχυρώνεται θεσμικά με τις αποφάσεις του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, μέλη του οποίου είναι και οι τρεις και εφαρμόζεται και αξιολογείται από τους Ανώτερους Επόπτες, Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη.⁷⁰

Ο Δελμούζος τον Ιούλιο του 1917 φοβούμενος τους συμβιβασμούς που μπορεί να γίνουν μόλις καταλαγιάσει η επαναστατική ορμή της κυβέρνησης στέλνει υπόμνημα στο Βενιζέλο και επισημαίνει τους κινδύνους που υπάρχουν και ενδέχεται να υπονομεύσουν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Τονίζει λοιπόν «Όσο όμως περνά ο καιρός και βλέπω καθαρώτερα τον κίνδυνο να νοθευτή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τόσο επιτακτικώτερο αισθάνομαι το χρέος να Σας μιλήσω ελεύθερα[....]το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας των δασκάλων δεν είναι[...]ώριμο για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όπως Σεις την υιοθετείτε από εσωτερική ανάγκη και τη σωστή εκτίμηση των πραγμάτων. Η αντίδραση επομένως είναι αναπόφευκτη, και αυτή δε θα είναι μόνον ιδεολογική αλλά και προσωπική οφειλόμενη σε οικονομικά συμφέροντα συγγραφέων και μοκροφιλοδοξίες ατόμων που εργάζονται τώρα χρόνια στην εκπαίδευση και τη

⁶⁹Χαραλάμπους Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.93

⁷⁰Μπέτσας, Γ., Αμαραντίδου, Κ. (2012) «Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: 1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σελ.5 διαθέσιμο στο:

<http://ins.web.auth.gr/images/stories/Dion/%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%A3%20%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5.pdf> και

Μπέτσας, Γ., Χαραλάμπους, Δ., Αμαραντίδου, Κ. (2011) «Τα πρώτα αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς», *Επιστήμες Αγωγής*, 2011/2, σελ. 188.

γλωσσική κίνηση με πνεύμα στενό και συντηρητικό[.....].ή θα εφαρμοστεί αληθινά η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ή όχι. Τα μισά μέτρα χαντακώνουν[.....]. Κάθε δισταγμός αδυνατίζει[.....]Η αγάπη και η επίγνωση της σημασίας που έχει η εκπαιδ. ιδέα, η εκτίμηση του τι έχω προσφέρει ως τώρα σ' αυτήν, η συναίσθηση της ευθύνης του ότι αδιαφορώ τελείως για θέσεις και αξιώματα όπως και οι συνεργάτες μου και τέλος η πεποίθηση ότι η ίδια αγάπη, η ίδια επίγνωση υπάρχει και σε Σας μου επέβαλλον κ. Πρόεδρε, να σας μιλήσω "ως εξουσιανέχων....."Τέτοιο έργο δεν πρέπει να ναυαγήσει".⁷¹

Ο Τριανταφυλλίδης με το γράμμα του στα άλλα μέλη της Ε.Ε αναφέρει, πως οι όροι που έθεσε η Ε.Ε για την επιτυχία της μεταρρύθμισης αρχίζουν να αντιστρέφονται σαφώς και γι αυτό παραιτείται από γραμματέας της Ε.Ε: «ότι παραιτούμαι από γραμματέας της εκπαιδευτικής μας επιτροπής. Όσο περνάει ο καιρός με τη δράση μας μέσα στο κράτος, τόσο αισθητότερη είναι η ανάγκη για μια εργασία σύμφωνη με όσα σχέδια είχαμε κάμει με ήσυχη, ανεπηρέαστη σκέψη, πριν ακόμη αναλάβουμε τις σημερινές ευθύνες» (Γράμμα του Μ.Τριανταφυλλίδη προς Γληνό και Δελμούζο, αθήναι 8 Δεκ 1918). Στο ίδιο γράμμα αναφέρει « η επιτροπή μας από καιρό πολύ έπαυσε να εργάζεται και οι αποφάσεις της _ έκφραση μιας ουσίας ή των όρων που είχαμε κρίνει αναγκαίους για ένα έργο και την επιτυχία ενός ιδανικού _ έχουν καταντήσει τούτου, που δεσμεύουν το άτομο.....ότι ζητούσαμε ..ν' αλλάξουμε με τη συμβολή μας, πνευματική και ηθική, για κάποια αναγέννηση η ευθύνη είναι ακόμη μεγαλύτερη. Γι' αυτό σας παρακαλώ να με αντικαταστήσετε από δω και μπρός στη γραμματεία της επιτροπής».

Λίγα χρόνια μετά ο Δελμούζος από το Μόναχο σε υπόμνημα του στις 13 Μαρτίου το 1921 προς τον Βενιζέλο κάνει τον απολογισμό της προσπάθειας τους και καταφέρεται δριμύτατα εναντίον της αστικής τάξης των φιλελευθέρων και της καταλογίζει την ευθύνη της αποτυχίας της μεταρρύθμισης· είναι αυτή που αντιπροσωπεύεται μέσα στο ανομοιόμορφο βενιζελικό κόμμα που εμπόδισε τις νεωτεριστικές ιδέες να γίνουν πραγματικότητα, παρά τη συνολική προοδευτική γραμμή που ακολουθεί το κράτος. Ο Γληνός τέλος, κινείται με τις δηλώσεις του στο ίδιο πνεύμα: «το 1917 αποφασίστηκε η εφαρμογή του γλωσσικού προγράμματος του Ομίλου. Και όμως όταν η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήλθεν εδώ ο Βενιζέλος δεν τολμούσε να διορίση τον Δελμούζο». Χρειάζονταν πολιτική βούληση ισχυρή και τόλμη

⁷¹Γάτος Γ, Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 43

μιας πολιτικής απόφασης για να πραγματοποιηθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ανάλογη με αυτή για την αγροτική μεταρρύθμιση.⁷²

Αρχικά η μεταρρύθμιση του 1917 αποφασίζεται και ψηφίζεται από τη Βουλή, γεγονός που δικαιώνει τους αγώνες των δημιουργών της και αποτελεί ξεκίνημα για οριστική εμπέδωση του νέου αστικού σχολείου με γλώσσα τη δημοτική. Οι νέες αντιλήψεις στο χώρο της Εκπαίδευσης και ειδικότερα της Αγωγής και της Ψυχολογίας άργησαν να φτάσουν στην Ελλάδα. Η κινητοποίηση για τη διάδοση και εφαρμογή των αρχών της "Νέας Αγωγής" και του "Σχολείου Εργασίας" ξεκίνησε από τους οπαδούς της δημοτικής γλώσσας.⁷³

Τελικά όμως η γλώσσα, οι αξίες και η παιδαγωγική των νέων βιβλίων αποτελούν τη βάση της επίθεσης που δέχτηκαν με την κατηγορία του κομμουνιστικού περιεχομένου. Το "ρωσικό τέρας" είναι φανερό στις σελίδες τους, γι' αυτό και πρέπει να καούν *«δημοσιεύτηκε περίληψη από την περίφημη έκθεση της Επιτοπείας του υπουργείου, που λέγει πως πρέπει να ρήξουν τα βιβλία της Δημοτικής αμέσως “εις το πύρ” ως έργα απάτης και κακοβούλου διαθέσεως. Αυτή τους η υπερβολή τους έβλαψε, γιατί όλοι τους πήραν στο μεζέ και σχεδόν κανείς δεν τους υπερασπίστηκε»* (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Εν Αθήναις τη 25 Ιανουαρίου 1921).⁷⁴ Η εισαγωγή της δημοτικής από τη συγκεκριμένη κυβέρνηση έχει ως αποτέλεσμα η γλωσσική διαμάχη να ενταχθεί αμεσότερα στο πεδίο της πολιτικής σύγκρουσης. Κάθε φιλελεύθερη εξουσία υποστηρίζει τη δημοτική και τα συντηρητικά κυβερνητικά σχήματα από εδώ και στο εξής τάσσονται υπέρ της καθαρεύουσας, με εξαίρεση το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Έτσι οι γλωσσικές επιλογές απορρίπτονται ή υιοθετούνται με κριτήριο την πολιτικοϊδεολογική τοποθέτηση των εκπαιδευτικών.⁷⁵

Η αποτίμηση των τριών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών, 1899, 1913, 1917, δείχνει μια αντίληψη η οποία θέλει ένα σχολείο που θα προωθεί και θα στηρίζει την αστική ανάπτυξη αυτού και της κοινωνίας κατ' επέκταση. Οι διανοούμενοι της εποχής θέτουν στην εκπαίδευση τις αρχές στις οποίες στηρίζεται η «νέα κοινωνία»

⁷²Χαραλάμπους Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.93- 97

⁷³Χατζηστεφανίδης Θ. *Ιστορία της Νεολληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 140-141

⁷⁴Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ. 44-45

⁷⁵Μπέτσας, Γ., Χαραλάμπους, Δ., Αμαραντίδου, Κ. (2011) «Τα πρώτα αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς», *Επιστήμες Αγωγής*, 2011/2, σελ. 177.

που ευαγγελίζεται ο Βενιζέλος. Διεκδικούν το δικαίωμα όλων για μόρφωση, την ισότητα στη γνώση, την ελεύθερη παιδεία και την ανάπτυξη της τεχνικής παιδείας, ώστε το σχολείο να συνδεθεί με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η αστική ιδεολογία των διανοούμενων, που συμπυκνώνεται στα παραπάνω και επιχειρεί να περάσει μέσα στην εκπαίδευση, είναι εμφανής. Οι διανοούμενοι αυτοί είναι και δημοτικιστές, φορείς δηλαδή της αστικής γλωσσικής πολιτικής.

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν, γιατί οι αστικές δυνάμεις αποδεικνύονται ευάλωτες μπροστά στην πίεση των προαστικών δυνάμεων, που εξακολουθούν να υπάρχουν και να πιέζουν, όταν πλήττονται τα συμφέροντά τους και δη τα οικονομικά συμφέροντα. Οι διανοούμενοι που εξειδικεύουν στον εκπαιδευτικό χώρο την αστική πολιτική δέχονται την επίθεση των παραδοσιακών διανοούμενων, που εκφράζουν τις αξίες και τις ιδέες μιας καταρρέουσας κοινωνικής δομής. Αρχικά εναντιώνονται στη δράση του "Εκπαιδευτικού Ομίλου", με το επιχείρημα, ότι ο λαός ποτέ δεν ζήτησε την κατάργηση της καθαρεύουσας και την επισημοποίηση της δημοτικής. Επιπλέον υποστήριζαν ότι η γλωσσολογία και η παιδαγωγική είναι που καταστρέφουν τη γλώσσα και την μετατρέπουν σε "χυδαία, παρεφθαρμένη και ακαλαίσθητη".⁷⁶ Έτσι οι αστικές δυνάμεις και κατά συνέπεια και οι διανοούμενοι, αφού το έργο τους συνδέεται, μεταθέτουν για αργότερα την αλλαγή.

Στις εκλογές του 1920 την πλειοψηφία κερδίζουν τα φιλομοναρχικά κόμματα και ο Βενιζέλος ηττάται, λόγω της αντιπολεμικής προπαγάνδας της αντιπολίτευσης. Η νέα πολιτική εξουσία αποκαθιστά τον εξόριστο Κωνσταντίνο. Αρχίζει μια περίοδος κρίσης και παρακμής, αντιβενιζελικού παροξυσμού και διωγμών των αντιφρονούντων. Με την επικράτηση αρκετών συντηρητικών και ιδιαίτερα διαλλακτικών μελών στη Διοίκηση του Ομίλου γράφει ο Γληνός στον Δελμούζο στις 15.5.21 για τη νέα μορφή μετριοπάθειας και ισορροπιών που χαρακτηρίζει τον Όμιλο: *«Ίσως είναι καλύτερο να γίνουν όλα αυτά τώρα για να ξεκαθαριστούν ακόμα καθαρότερα οι δύο κόσμοι. Το μπαστάρδεμα το νιώθω βαριά. Γράφοντας προχτές κάποιο άρθρο για το Δελτίο με τον τίτλο Παιδεία και Πολιτική ένοιωθα μέσα μου κάτι σαν ευνουχισμό, ύστερα από τη μορφή που δώσαμε στον Όμιλο»*. Επίσης για τη λογοκρισία του κωνσταντινικού καθεστώτος λέει στον Δελμούζο στις 27.5.21 *«Σημείωσε ότι όλα (τα γράμματα εννοεί) ανοίγονται κρυφά και διαβάζονται, γι' αυτό αργούν καμιά φορά»* και στις 3.12.21: *«αισθάνομαι μια φοβερή μείωση μέσα σε τέτοιες*

⁷⁶Καψάλης Α.Γ. Χαραλάμπους Δ.Φ, *Σχολικά εγχειρίδια, θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική, Έκφραση*, Αθήνα 1995, σελ. 61

συνθήκες ζωής», σχολιάζοντας στον Δελμούζο τις συνθήκες λογοκρισίας, επιτήρησης, ανελευθερίας και ρεβανσισμού από το μεταπολιτευτικό συντηρητικό κράτος του 1920. Ο Δελμούζος επισημαίνει σε μια επιστολή του προς τον Γληνό στις 14.4.21 για το ίδιο θέμα: «*Η ανεπίσημη λογοκρισία μεταχειρίζεται δύο τρόπους: ή δε δίνει καθόλου την αλληλογραφία ή τη δίνει μπαγιάτικη. Φοβούμαι ότι και η δική μας θα έχει την ίδια τύχη*». Επίσης ο ίδιος ενημερώνεται για τις διώξεις των αντιφρονούντων λέγοντας στις 25.5.21 στον Γληνό: «*είδα το άρθρο του Παπανδρέου, είδα τη φυλάκισή του και πες του σε παρακαλώ από μέρους μου εγκάρδια συγχαρητήρια*»⁷⁷

Η αναπάντεχη αλλαγή της κυβέρνησης καταστρέφει τη μεταρρύθμιση του 1917 και όσα μέσω αυτής είχαν θεσμοθετηθεί. «*Ο νόμος της Δημοτικής έπεσε. Του χρόνου θα μπουν από τα εγκεκριμένα πριν τα 1917, ίσως της Καζαντζάκη...*» (Αθήνα 4 Αυγούστου 1921). Η νέα κυβέρνηση του Δ.Ράλλη με υπουργό παιδείας το Θ.Ζαΐμη αναθέτει στην Επιτροπεία την επανεξέταση των σχολικών θεμάτων. Η εξαμελής Επιτροπεία (Σ. Σακελλαρόπουλος-Γ.Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, Α. Σκιάς-καθηγητής Πανεπιστημίου, Ν. Εξαρχόπουλος-καθηγητής Πανεπιστημίου, Θ.Μιχόπουλος-Διευθυντής Διδασκαλείου, Ι.Μεγαρεύς-Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης και Χρ.Οικονόμου-Εκπαιδευτικός Σύμβουλος), που συστήνεται από φανατικούς αντιμεταρρυθμιστές εκπαιδευτικούς καταφέρεται εναντίον του βενιζελικού εκπαιδευτικού προγράμματος και των πρωτεργατών του.⁷⁸ Ο Τριανταφυλλίδης απαντά στις κατηγορίες της Επιτροπείας αναφέροντας ότι «*οι αντιπρόσωποι του παλιού κόσμου επιμένουν σε κάθε βήμα που κερδίζεται να μας ξαναγυρίζουν στην αφετηρία με πολεμική όλο και πιο καθυστερημένη*».⁷⁹

⁷⁷Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ.46-51

⁷⁸Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 65 και Καψάλης Α.Γ. Χαραλάμπους Δ.Φ, *Σχολικά εγχειρίδια, θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική, Έκφραση*, Αθήνα 1995, σελ.62

⁷⁹Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.106

6.5. Δράση των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη από το 1920 ως 1927

Με τη μεταπολίτευση του 1920 οι τρεις πρωταγωνιστές του Ομίλου παραιτούνται από τις θέσεις τους, ενώ οι δημοτικιστές εκπαιδευτικοί σύμβουλοι διώχτηκαν από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και αντικαταστάθηκαν με αντιβενιζελικούς αντιμεταρρυθμιστές φίλους της νέας κυβέρνησης: 25.1.21 Ο Γληνός γράφει στο Δελμούζο σχετικά: «Οι παιδαγωγοί όπως τους ξέρεις.... Ο κ. Αν. Σακελλάριος δήλωσε προχτές στη συνεδρίαση του Εκπ. Συμβουλίου, πως θα κάνει γεύμα σ' όλους τους συμβούλους επί τη... επανόδω των αγαπητών συναδέλφων στο Συμβούλιο (δηλ. Καπετανάκη, Μπουντώνη κλπ)». Ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης θα αναχωρήσουν απογοητευμένοι για τη Γερμανία. Ο Γληνός στις 25.1.21 αναφέρεται στην αναχώρηση του Δελμούζου «Αγαπητέ μου Αλέκο, Ειδήσεις σου ακόμα δεν είχαμε. Ελπίζω όμως πως θα φτάσατε όλοι καλά και θα βολευτήκατε». Εκεί θα παρακολουθήσουν και οι δύο τις εξελίξεις της επιστήμης τους. Μετά από κάποιους μήνες ο Δελμούζος γράφει στο Γληνό απογοητευμένος: «γύρω μου είναι απόλυτη ηρεμία, όχι όμως και μέσα μου. Δεν είναι μόνο η Ελλάδα... σαν ηφαίστειο, μα όλος ο κόσμος. Μια ανθρωπότητα βγαλμένη απότομα από το δρόμο της, με τις περισσότερες αξίες του πολιτισμού κλονισμένες.... Προσθέτω το "σήμερα" και τετραγωνίζω τον ηρωισμό όταν πρόκειται για Έλληνες και Ελλάδα. Αλήθεια η μοίρα μας άδικα τραγική... Τα λόγια Σου τα ένιωσα βαθιά και και καταλαβαίνω πολύ καλά την απαισιοδοξία Σου. Θα γελάσης... αν και πάλι σου αναφέρω το χρέος Χρειάζονται σάλπιγγα προφητική...» Και τώρα συχνά με λυγίζει η ιδέα - πες και αυτό το λίγο θαναι πια χαρά απαγορευμένη σε ανόητους ιδεολόγους. Και νιώθεις το λύγισμα πρέπει να ναι σε ανθρώπους που το γραφείο και η πένα..... δεν ικανοποιούν την εσωτερική τους υπόσταση.... (Μόναχο 20/6/21).

Είναι η εποχή που ο Τριανταφυλλίδης θα αποφασίσει να ασχοληθεί με το επιστημονικό του έργο και να μην θα εμπλακεί ξανά σε γλωσσολογικούς αγώνες. Αποτραβιέται λοιπόν σταδιακά από τον Όμιλο και με την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης θα καταλάβει το 1926 την έδρα της γλωσσολογίας και θα αφοσιωθεί στην ακαδημαϊκή διδασκαλία. "Ο Μανόλης βαστάει την ίδια τακτική, Για την Εκπαιδευτική Επιτροπή δεν μουκαμε λόγο και εγώ... δεν του μίλησα καθόλου απάνω σ' αυτό." (δηλαδή την βαθμιαία αποδέσμευση από τον Όμιλο,) λέει ο Γληνός στον Δελμούζο στις 25.1.21 και λίγους μήνες αργότερα στις 4.8.21

ξανά«Γενικά στον Όμιλο...έχουμε ένα ξεθώριασμα, ένα σταμάτημα ορμητικότητας σύμφωνα με την ψυχολογία του Μανόλη, μα όχι τη δική. [...] Η ιδέα μου είναι να συνεχιστή το Δελτίο. Εγώ βλέπω τον Όμιλο ολοένα και πιο ζωντανό. Ο Μανόλης έχει δικό του τρόπο να βλέπει τα πράγματα. Φαίνεται άλλωστε και πως σκοπεύει στην Ευρώπη να γυρίσει στην Επιστήμη του, για να κοιτάζει να μπει στο πανεπιστήμιο». Για τη στάση του στην ίδρυση της Γυναικείας Ανώτερης Σχολής σχολιάζει στο ίδιο γράμμα ο Γληνός τη στάση του Τριανταφυλλίδη: «Κι έρχομαι στην Ανώτερη Σχολή.Ο Μανόλης εσωτερικά αντίθετος και δύσπιστος στην αρχή, παραπονέθηκε, άμα είδε το έργο να προβαίνει, ότι δεν τον πήραμε μαζί. Τότες του εξήγησα ότι η στάση του ήταν διαλυτική και όχι ενθαρρυντική και του υπενθύμισα ότι δεν υπέγραψε πριν μερικούς μήνες το υπόμνημά μας. Ώστε τώρα δεν μπορεί να παραπονιέται».

Ο Γληνός από την Αθήνα δραστηριοποιείται στον Όμιλο και ενημερώνει τους υπόλοιπους για την εκπαιδευτική κατάσταση της χώρας. Χαρακτηριστικά γράφει στο Δελμούζο:«Η αναδιοργάνωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προχωρεί...Μείναμε σύμφωνοι και στα πρόσωπα και στις ενέργειες» Αθήνα, 25.1.21.«Εδώ τα πράγματα είναι ήσυχα. Στα εσωτερικά το γενικό και χτυπητότερο ξεχαρβάλωμα έγινε αισθητό στην εκπαίδευση. Κοντεύουν να γίνουν 8 χιλιάδες μεταβολές στη μέση και δημοτική εκπαίδευση...Ο Όμιλος πάει αρκετά καλά...Εγγραφές μελών έχουμε...Η εκτελεστική Επιτροπή συνεδριάζει ταχτικά. Πρόκειται να βγάλουμε ένα βιβλιαράκι για ταναγνωστικά» (Αθήνα 13 Μαρτίου 1921).Ο Δελμούζος επικοινωνεί μαζί του, μέσω αλληλογραφίας από το Μόναχο και τον ενημερώνει για την δράση τους και την ελευθερία τους στο εξωτερικό : «Η εκπαιδευτική εργασία στην Αυστρία πλατιά, πολυμερής, έντονη και με λυτά χέρια. Ο θεσμός των ανωτ.εποπτών..είναι εκεί; Όπως τον είχαμε φανταστή πριν από τη δράση στο υπουργείο της παιδείας με την πολιτική αλλαγή έγιναν δυο *formalteilungen* μια για τη δημοτική η άλλη για τη μέση εκπαίδευση....Μια κίνηση όμως βγαλμένη από την εσωτερική ανάγκη ολόκληρων ομάδων, των διδασκαλικών συλλόγων» (Μόναχο 14/4/1921). Ο Δελμούζος από την άλλη παρά την αρχική απογοήτευση – «θέλω να σωπάσω, ακόμα και να ξεχάσω», και τους κατοπινούς δισταγμούς του, λέει από το Μόναχο στις 25.5.21 στον Γληνό να μην προχωρήσει στην ίδρυση ιδιωτικού σχολείου: «έμαθα[...] ότι σκοπεύεις ν' ανοίξεις ιδιωτικό σχολείο...σχολείο προοδευτικό δεν μπορεί να λειτουργήσει ... δεν είναι σωστό να γίνει... προτιμότερο κάτι άλλο... μα όχι σχολείο» δεν θέλει ακόμα να παραιτηθεί.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσει να πείσει τον Βενιζέλο να προχωρήσουν στην ίδρυση ενός «Λαϊκού Πανεπιστημίου» στέλνοντάς του ένα υπόμνημα, το οποίο έμεινε αναπάντητο και το επισημαίνει στον Γληνό στις 25.5.21: «Στο υπόμνημα δεν είχα ακόμη καμία απάντηση και φοβούμαι ότι δε θαρθη καθόλου». Αυτός με τη σειρά του απαντά από την Αθήνα στις 27.5.21 «είναι λυπηρό, που δεν είχες καμιά απάντηση από το υπόμνημα» και γι' αυτήν τους την επιδίωξη συνεργάζονται και αλληλογραφούν Δελμούζος-Γληνός: «Γενικότερη δουλειά με τον Όμιλο δεν μπορεί να γίνη. Μόνο με το σχέδιο του σχολείου, που σχεδιάσαμε μαζί. Μα εσύ γιαί δεν ακούγεσαι; Είναι ανάγκη για το ζήτημα αυτό του σχολείου να γίνη σύντομη ενέργεια[...] Και η πρότασή μας για την ίδρυση του σχολείου που λογαριάζουμε θα βρη πολύ περισσότερη απήχηση και πολύ καταλληλότερο το έδαφος. Γι' αυτό πρέπει να ενεργήσουμε σύντομα και να μη χάνουμε καιρό» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο Αθήνα, 13 Μαρτίου 1921). Ο Δελμούζος σε ένα γράμμα του στο Γληνό αναρωτιέται και συλλογίζεται γιατί δεν έλαβε απάντηση από το Βενιζέλο: «Σύχνα το συλλογίζομαι που δεν έλαβα απάντηση στο υπόμνημά μας. Κάποτε φοβούμαι μήπως ήταν κάποια κατάχρηση.... του δικαιώματος που μας έδιναν.... Και κάποτε ρωτώ ουδέν είναι ομολογία αδυναμίας να εξαρτά... την πραγματοποίησή ενός ονείρου από ξένη βοήθεια» (Μόναχο 20/6/21).

Ο Γληνός τέλος στην Αθήνα θα προσπαθήσει να επανασυγκροτήσει τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, να τον επαναπροσδιορίσει και να ξαναζωντανέψει τη δράση του. Στις 25.1.21 σε ένα γράμμα του προς τον Δελμούζο αναφέρει: «Τα εθνικά λοιπόν ζητήματα θα λυθούν καλά και υπάρχει όλη η ηρεμία για να κοιτάζουμε τις επιστημονικές μας εργασίες. Γι' αυτό κοιτάζε το γρηγορώτερα να τυπωθή το βιβλίο μας. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος προβαίνει στην αναδιοργάνωση του συστηματικά... ο Μανόλης μίλησε καλά για το έργο του Ομίλου στα 10 χρόνια της ζωής του. Ψηφίστηκε προϋπολογισμός κλπ και βγήκε η νέα Διοικητική Επιτροπή. Σου εσωκλείω ένα ψηφοδέλτιο με τα ονόματα. Έγινε και η Εκτελεστική Επιτροπή..... Σχεδιάζουμε συστηματικές διαλέξεις για το νεοελληνικό πολιτισμό.... κυρίως θα μας απασχολήσει η πολεμική για το γλωσσικό ζήτημα. Ελπίδες λίγες υπάρχουν ή μάλλον καμιά. Μα πρέπει να αγωνιστούμε» (Αθήνα 20-2-21).⁸⁰ Γίνεται λοιπόν ο Γληνός η ψυχή του ομίλου και του μαχητικού δημοτικισμού, απαντώντας σε όλες τις προκλήσεις του λαϊκισμού και συντηρητισμού: «Μα ο Όμιλος δεν πρέπει με κανένα τρόπο να πεθάνη...» λέει στις 4.8.21 στον Δελμούζο και συνεχίζει: «Αν τον κρατήσουμε δυο-τρια χρόνια με όποιες

⁸⁰ Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο, ελληνικά γράμματα*, Αθήνα 2003, σελ. 45

δήποτε θυσίες θαρχίση να δίνη πλουσιώτερους από πριν καρπούς. Να ένας από τους λόγους που όσο κι αν θυσιάζομαι, πρέπει να μείνω. Είναι μοιραίο να πέφτη απάνω μου το αχάριστο μέρος της δουλειάς. Έχω μόνο την εσωτερική ικανοποίηση κάποιας ανώνυμης θυσίας... για τους μεταγενέστερους». Ο Δελμούζος στις 1.9.21 αναγνωρίζοντας το έργο του Γληνού στον Όμιλο του απαντά: «δίκαιο είναι αφού όλον τον καιρό από τότε που έφυγες από το κράτος τον αφιέρωσες στον Όμιλο... να πληρωθείς από τη μέρα που έπαψες να πληρώνεσαι από το κράτος, δηλ. 1-10.11.20».

Ο Γληνός οργανώνει συζητήσεις κάθε Παρασκευή «*Αρχίσαμε πάλι συγκεντρώσεις στον Όμιλο*» (Αθήνα 3 Δεκεμβρίου 1921), συζητά την ηθική και υλική υποστήριξη απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, έξω από κάθε πολιτική αντίθεση, διότι η ιδεολογία του δημοτικισμού είναι ευρύτερη, εθνική, ανώτερη από πολιτικά κόμματα «*Ο Όμιλος έμεινε με χρέος δέκα χιλιάδες δραχμές. Αν δεν τις κατεβάσω σε πέντε χιλιάδες δεν μπορώ να συνεχίσω το Δελτίο*» λέει ο ίδιος στις 3.12.21, «*Στείλαμε την έκκληση σε 5000 αντίτυπα παντού. Ως τώρα μικρή η ανταπόδοση... καμιά 150ριά νέα μέλη...*» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Εν Αθήναις 15 Μαΐου 1921). Κρατά την έκδοση του Δελτίου του Ομίλου και ο Δελμούζος στο Μόναχο, παρακολουθώντας την έκδοσή του, του στέλνει στις 7.8.21 την κριτική του για το τεύχος που διάβασε: «*Είδα το τελευταίο Δελτίο... Γενική εντύπωση καλή. Το πολιτικό άρθρο ...καλύτερα να μην είχε γραφτεί*» και προχωρεί στην ίδρυση της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής ως αντίδραση στην αδιαφορία του Βενιζέλου «*έβαλα μπροστά μαζί με το Σωτηρίου, κάποια άλλη δουλειά... σύσκεψη και βάλαμε οριστικότερα τις βάσεις. Ιδρύουμε πέντε ιδρυτές... ένα Ινστιτούτο του Εκπ. Ομίλου και του "Συνδέσμου υπέρ των δικ. της γυναικός"* (Για το α' τμήμα ανώτερη γυναικεία σχολή).....θα γίνουν δεκτά κορίτσια 18 χρονών κι απάνω. Κύκλος σπουδών διετής. Κύρια μαθήματα Ιστορία-Ιστορία της Τέχνης.....αυτά τα κύρια μαθήματα θα τα κάνουμε μεις..μορφή διαλέξεων θα γίνονται διάφορες σειρές. 1) Γενική φυσιογνωσία 2) Πολιτειολογία.....Αυτό είναι το σχέδιο στις γενικές του γραμμές» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο Αθήνα 27-5-21), ενώ ο Δελμούζος γράφει στο Γληνό διάφορες προτάσεις και σκέψεις για την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή: «*Το σχέδιο των cours το βρίσκω πολύ σωστό. Μα επειδή οι δυνάμεις είναι λίγες...να μη γίνουν μόνο για γυναίκες αλλά και για νέους....Αν γίνει μικτό, τότε θα προστεθούν κι άλλα μαθήματα...προς το παρόν για κοιν. ή οικονομ. λόγους μόνο για κορίτσια μπορεί να γίνη....γιατί να λείπει η παιδαγωγική, κάτι που τα κορίτσια το χρειάζονται ίσα πιο πολύ από τ' αγόρια ...*» (22/6/21).

Μετέπειτα τα σχέδια του Γληνού πραγματοποιούνται, αφού γράφει στο γράμμα προς το Δελμούζο «Κι έρχομαι στην Ανώτερη Σχολή. Σουχα εκθέσει στο προηγούμενο γράμμα το σχέδιο. Θα είδες ...πως η δουλειά προχώρησε....εννοώ να μετέχης και συ από την αρχή ως εταίρος έχοντας ίσα με μας δικαιώματα χωρίς να κάνης χρήση όσο λείπεις και με το δικαίωμά σου να υποχωρήσης, όποτε θέλεις, άμα γυρίσης και ιδής πως δεν σαρέσει η δουλειά. Έτσι η εταιρεία έγινε από τους πέντε Δελμούζο, Γληνό, Σωτηρίου, Κλεάνθους, Θεοδωρίδη» (Αθήνα 4 Αυγούστου 1921) και σε ένα άλλο γράμμα του Γληνού ενημερώνει τον Δελμούζο «Συγγραφα για την Εκπαιδευτική Επιτροπή, για τα βιβλία....για τον εναρκτήριο της Αν.Γυν. Σχολής για τον Εκπ.Όμιλο.....Η Σχολή πάει καλά. Έχουμε 75 ταχτικές φοιτήτριες και 60 ακροάτριες. Οεναρκτήριος στον Παρνασσό πέτυχε. Γέμισε ασφυκτικά η αίθουσα και έφυγαν πολλοί γιατί δε βρήκαν θέση....Ηφιλοσοφία έχει ακροατήριο 120-130 πρόσωπα κάθε φορά.....» (Αθήνα 5/18 Νοεμβρ.1921). Καυτηριάζει έντονα την εκπαιδευτική αντιμεταρρυθμιστική πολιτική: «Το γλωσσικό περνάει κάποια κρίση αδιαφορίας. Είναι τόσο πολλά και μεγάλα τα ζητήματα που ενδιαφέρουν αμεσώτερα τον κόσμο... που αυτό περνάει πια κάπως απαρατήρητο» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Εν Αθήναις 15 Μαΐου 1921) και «...βλέπω η βάση του εκπαιδευτικού προβλήματος στην Ελλάδα εξακολουθεί δυστυχώς να είναι πάντα ο εκσυγχρονισμός της» (Γράμμα Δελμούζου προς Γληνό, 22/6/21).⁸¹

Η διακοπή αυτή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα μπορούσε να θεωρηθεί συγκυριακή, ενημερώνει ο Γληνός τον Δελμούζο «Ο νόμος της Δημοτικής έπεσε. Του χρόνου θα μούν από τα εγκεκριμένα πριν τα 1917, ίσως της Καζαντάκη» (Αθήνα 4 Αυγούστου 1921). Το βενιζελικό κόμμα υπέστη μια προσωρινή πολιτική ήττα, η μεταπολίτευση του 1920 απομάκρυνε από τη θέση των Ανώτερων Επόπτων τους Τριανταφυλλίδη και Δελμούζο και κράτησε μόνο τον Μακρή. Με αγωνία ρωτά ο Δελμούζος τον Γληνό στις 25.5.21: «Η Κλεάνθους μένει στη θέση της ή την έπαψαν; Ο Κακούρος γύρισε; Ποιον διόρισαν ανώτερο επόπτη άλλον εκτός από το Μακρή;». Οι δυνάμεις, που από το 1880 επιδίδονται σε έναν αγώνα ολοκλήρωσης του αστικού χαρακτήρα της κοινωνίας και του κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα της οικονομίας μέσα από το χώρο της εκπαίδευσης νιώθουν και είναι συντριμμένες, αλλά θα ξαναπάρουν τα ηνία της εξουσίας λίγο μετά και θα προχωρήσουν προς την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης.

⁸¹Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 45, 66

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε κάτι ακόμα, ότι δηλαδή μέχρι το 1922 οι διανοούμενοι, παρά τις διαφορές τους και τις αντίθετες κοσμοθεωρίες που πρεσβεύουν είναι ενωμένοι στο θέμα της εκπαίδευσης και των αλλαγών που πρέπει να γίνουν. Μάχονται σε ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο και είναι πολιτικά ενταγμένοι στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Γνωρίζουν ότι λειτουργούν πολιτικά και υπεραμύνονται αυτής τους της τακτικής, αποδεικνύοντας την εθνική χρησιμότητα των όσων προτείνουν. Αποκαλυπτικός είναι ο επίλογος της επιστολής Δελμούζου στις 16.7.21 για το σχολείο των Σπετσών: *«όσο βαθύτερα μελετώ την κατάσταση του τόπου μας, τόσο περισσότερο πείθομαι ότι πραγματική αναμόρφωση της αστικής τάξης είναι η απαραίτητη προϋπόθεση της εθνικής προκοπής»*.

Από το 1922 όμως και εξής οι συνθήκες αλλάζουν.⁸²

Στην πολιτική σκηνή τώρα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το κίνημα Πλαστήρα Γονατά και την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου εμφανίζονται μια σειρά από θνησιγενείς βενιζελικές κυβερνήσεις. Ενδεικτική για την κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα είναι η παρατήρηση του Γληνού στις 8.11.22: *«Μάθε ότι βρίσκομαι με 12 πρόσφυγες στο σπίτι μου, μάνα, πατέρα, 4 αδερφές, τρεις αδερφούς, 2 γαμπρούς και 1 νύφη»*. Την ίδια ημερομηνία του γράφει και ο Δελμούζος λέγοντάς του: *«Το έγκλημα τους που χαντάκωσαν την Ελλάδα είναι τρομερό. Μα πιο τρομερό και πιο επικίνδυνο είναι το εσωτερικό γονάτισμα που έφεραν στον καθένα μας... Για μια στιγμή μετά την επανάσταση είδα τόση μεγάλη τη σημασία της νέας εθνοσυνέλευσης που συλλογίστηκα... να κατεβαίναμε στον εκλογικό αγώνα... Μα τώρα καθώς περνάει ο καιρός.... αμφιβάλλω αν η Βουλή μπορεί να δώσει τίποτα περισσότερο από τύπους»*.

Ο Όμιλος συνεχίζει το έργο του και η Σχολή λειτουργεί ακόμα, όπως επισημαίνει σε γράμμα του ο Γληνός στις 15.1.22: *«Στον Όμιλο γίνονται ταχτικά τα Σάββατα οι συγκεντρώσεις. Φέτος ιδρύσαμε το α' φροντιστήριο του Ομίλου, το φιλολογικό»* αλλά η απογοήτευση και η κούρασή του είναι εμφανής στην αλληλογραφία του με τον Δελμούζο, ο οποίος βρίσκεται στη Γερμανία σε περισυλλογή και ηρεμία, 15.1.22: *«Μα τι τα θέλεις. Θα τα χτυπήσω καμιά ώρα κάτω. Τον τελευταίο καιρό αισθάνομαι κουρασμένος»*, και στις 16.2.22 λέει πάλι: *«Έχω φοβερή μοναξιά ψυχική και κούραση. Μετέπειτα φαίνεται ότι ο Γληνός εξαιτίας της κατάστασης και των συναισθημάτων του σταματά να αλληλογραφεί. Ο Δελμούζος όμως στις 13/6/22 του γράφει «Σε θυμήθηκα κι συλλογίζομαι πόσους μήνες έχεις να*

⁸²Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ.49-55

γράψης. Τη σιώπή σου την εξηγώ από βαριοστημάρα, κούραση κι αηδία...ναγράψης...είμαι πάντα μόνος».

Στις 18.6.22 κάνει ο Γληνός έκκληση στο Δελμούζο να επιστρέψει από τη Γερμανία: «γι' αυτό σου το ξαναλέω και πάλι είναι απαραίτητη η παρουσία σου. ... Πρέπει να 'ρθεις. Όλα τα ζητήματα θα λύνονταν διαφορετικά αν ήσουν εδώ»και λίγο παρακάτω εκφράζει την επιθυμία και την ορμή που νιώθει να συνεχίσει «μα γιατί δεν μπορούμε να κοιμήσουμε μέσα μας την ανησυχία; Μέσα σ' ένα κόσμο τόσο ωραίο γιατί να είμαι εγώ γεμάτος πόθους ανικανοποίητους, γεμάτος χρέη που με βαρύνουν».Στο ίδιο γράμμα διαφαίνονται τριβές στις σχέσεις Γληνού και Τριανταφυλλίδη «Ο Μανόλης θέληναγνοή τον Όμιλο και το Δελτίο. Πόσο είναι γελασμένος».

Στις 8.11.22 ο Δελμούζος στο Μόναχο ακόμη κάνει έναν απολογισμό του έργου τους στο κράτος και απευθύνεται σε μια ομάδα φίλων και όχι μόνο στον Γληνό: «Σας υποβάλλω τις σκέψεις πάνω στην εργασία που κάναμε στο κράτος τρία χρόνια. Ήταν σωστό που ζητήσαμε γενική επιβολή της μεταρρυθμίσεως ... να περιοριστεί μόνο στη γλώσσα και μόνο στο δημοτικό; Και ξαναρχίζοντας μέσα στο κράτος το μισοαρχινισμένο έργο θα έπρεπε να περιοριστούμε σε μερική εφαρμογή, μα όχι μονάχα για το δημοτικό... όσο κι αν φαίνεται πως άλλαξαν οι όροι ... οι όροι μένουν ίδιοι»και συνεχίζει«υπάρχουν στο λαό ζητήματα που αφορούν άμεσα την αυτοσυντήρησή του, ζητήματα γενικά, απάνω από κοινωνικές τάξεις και συμφέροντα. Τέτοιο είναι το εκπαιδευτικό».Για τη δημοτική λέει: «έπειτα το κέντρο της μεταρρυθμίσεως, η γλώσσα και οι γλωσσικές πεποιθήσεις [...] είναι φαινόμενο ψυχικό, όχι νοητικό[...] στη γλωσσική αλλαγή έχουμε να αντιπαρατάξουμε ένα όργανο που υπηρετεί τις άμεσες ανάγκες της ζωής [...] επιβολή της μεταρρυθμίσεως είναι ηθικά αστήριχτη, γιατί θίγει την ελευθερία της συνειδήσεως χωρίς να δικαιολογείται από άμεσο κίνδυνο και ακόμα γιατί δεν παρουσιάζει κάτι συνολικά ώριμο [...] γλωσσική αλλαγή και αλλαγή της ιδεολογίας που την ακολουθεί, θα πη άλλαγμα ψυχικού, συναισθηματικού υποσυνείδητου κόσμου [...] Σε μας ο δάσκαλος περιορίσκε μόνο σε τύπους. Γιατί ψυχικά διαφωνούσε μαζί μας [...] Η αντίδραση φυσική και μεγάλη όπως σε κάθε εξαναγκασμό [...] δεν αρνούμαι ότι η δική μας προσπάθεια είχε και τα καλά της [...] μα ούτε σκόπιμο ούτε σωστό είναι να ξαναγίνει»συνεχίζει εξηγώντας τους λόγους και προτείνει ότι πρέπει αν ξαναεπιχειρήσουν κάτι μεταρρυθμιστικό «να

απλωθούμε και στη μέση εκπαίδευση[...] αυτό ήταν το λάθος μας» και δίνει το σχέδιο του για να γίνει αυτή η επέκταση.

Ο Τριανταφυλλίδης από το Βερολίνο το ίδιο διάστημα θα γράψει στον Γληνό: «Δεν βλέπω πού θα καταλήξει το αδιέξοδο[...] Απορώ όμως και πώς δεν κουράζεσαι να προσπαθής να συμβιβάσης τ' ασυμβίβαστα, και πώς φαντάζεσαι πως θα ήταν δυνατό για μένα να κρίνω σήμερα αβάσιμα ή όχι τόσο σημαντικά, όσα βαθύτατα και απολύτως αισθάνθηκα σωστά και μόνα δυνατά...για να αλλάξει και στην πολιτική και στην πνευματική κίνηση και ζωή η σημερινή κακομοιριά πρέπει όσοι θέλουν να ριζούν ό,τι υπάρχει σήμερα να παρουσιάσουν κάτι ποιοτικώς διαφορετικό, χωρίς να μένουν ικανοποιημένοι από μια λίγο ή πολύ σχετική διαφορά. Δεν ξέρω πόσο άσκημειναι η σημερινή κακοδιοίκηση, και δέχομαι πως είναι πολύ κακή μα το μέτρο για να εκτιμήσω την περασμένη το έχω μέσα μου, το είχα μέσα μου τότε καθώς και το κριτήριο για τη δική μας εργασία στο υπουργείο το έβρισκα στη δική μου συνείδηση και όχι στου Ζαμάνη ή άλλων τρίτων επαίνους και επιδοκimasίες. Και γενικά όσο πρόκειται για την κοινωνική και πολιτική δράση, με κάνει γιαυτό απαισιοδοξότερο η αποτυχία της δικής μας συνεργασίας από πολλά άλλα, ίσως και από τη σημερινή κατάσταση. Γιατί η σημερινή κατάσταση θα περάσει, θα λείψει όμως κάθε πολιτική και πνευματική οργάνωση που να οδηγεί σε νέο δρόμο κινώντας μόνιμη και αποτελεσματική την εμπιστοσύνη του κοινού. Και των δημοκρατικών την εμφάνιση τη νομίζω ευχάριστη και μια καλή απαρχή, τίποτε όμως περισσότερο. Εκεί όμως είναι η εσωτερική επιτυχία και πολύ δυσκολότερη, γιατί κρέμεται από πολύ περισσότερους και συνθετότερους παράγοντες, παρά η δική μας ομαδική προσπάθεια, ή σωστότερα: προσπάθεια ομαδικής προσπάθειας. Βέβαια μούλειψε ίσως κάποτε η δύναμη μιας προγραμματικής διατύπωσης, μα το λάθος δεν είναι εκεί. Κι επειδή ακριβώς αναγνωρίζω και σέβομαι την πραγματικότητα τη σημερινή, προτιμώ να φυλάζω μέσα μου την ιδέα που αισθάνθηκα, μη θυσιάζοντας αυτήν ούτε σε μένα. Και βλέπω πάντα πως σε όσα διατύπωσα, από κανένα δε μου δόθηκε απάντηση [...]».

Έπειτα θα επανέλθει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στα σχολεία. Έτσι και ο Γληνός επιστρέφει στη θέση του στο Υπουργείο ως εκπαιδευτικός σύμβουλος. Οι άλλοι δύο, έχοντας γυρίσει από την Γερμανία και διατηρώντας τις επιφυλάξεις τους για το αν πρέπει να ξαναγυρίσουν στον αγώνα μέσα από κράτος και να επωμιστούν ευθύνες, μπαίνουν τελικά και πάλι στη θέση των Ανώτερων Εποπτών. Χαρακτηριστικά σ' αυτό αναφέρεται ο Γληνός στην αλληλογραφία του με

τον Δελμούζο: «Δημοσιεύτηκε στις 5 Νοεμβρίου Νομοθετικό Διάταγμα...επανέρχονται αυτοδικαίως στις θέσεις που είχαν την 5η Νοεμβρίου 1920 όλοι οι παυμένοι και παραιτημένοι υπάλληλοι....ότι επανέρχομαι στη θέση του Ανώτερου Επόπτου της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως που κατείχα στις 5 Νοεμβρίου 1920. Είναι ανάγκη να κάνετε και σεις αυτή τη δήλωση....ναρθετε εδώ» (Αθήνα 8 Νοεμβρίου 1922) και λίγο μετά, 14/27/12.1922 «αναγνωρίζω τις δυσκολίες και τις επιφυλάξεις σας και βέβαια κάποιος κίνδυνος.... υπάρχει σε μια τέτοια απόφαση. Και όμως ζυγίζοντας όλα τα υπέρ και τα κατά πάλι φτάνω στο συμπέρασμα πως πρέπει να έλθετε [...] Εκλογές δεν προβλέπω πως θα γίνουν υπό τις ευνοϊκότερες συνθήκες πριν από 4 μήνες... είμαι της γνώμης ότι καλύτερα ναρθητε όσο μπορείτε νωρίτερα».

Μετά την ανάληψη των θέσεών τους συνεχίζουν το έργο τους για την αναμόρφωση της Εκπαίδευσης «Σήμερα στέλνω... την έκθεση...και το νομοσχέδιο για τα μονοτάξια διδασκαλεία οριστικά διωρθωμένο...με συνοδεύει παντού και το επίσημο αξίωμα....Ετοιμάζω και θα στείλω...ένα σχέδιο νόμου για την εισαγωγή της Δημοτικής στα σχολεία....Να συνεχίσω τη μελέτη για την κρίση του δημοτικισμού. Θα το καταφέρω;» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Γιαλός του Κορθιού 8.7.23) και «Καταστρώνω το δεύτερο μέρος της μελέτης για την κρίση του Δημοτικισμού...Είδα και κάποια πολεμική για τα μονοτάξια Διδασκαλεία. Θα γίνη ο νόμος;» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Γιαλός του Κορθιού 17.7.23). Οι όροι και οι προτεραιότητες για την μεταρρύθμιση έχουν όμως αλλάξει και οι καιροί είναι δύσκολοι: «Γράψε και του Μανόλη σχετικά. Παρόλη την αηδία που αισθανόμαστε χρειάζεται αντοχή, μεγάλη αντοχή και επιμονή. Και θα πείστηκες...πόσο μεγάλη σημασία έχει προκειμένου να γίνη εργασία με το Κράτος να κατέχονται οι κυρίαρχες θέσεις από ανθρώπους...αφωσιωμένους στην ιδέα» (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, 24.7.23).

Ωστόσο η πολιτική συγκυρία που ανεβάζει κυβέρνηση του Παπαναστασίου και η οποία θα κηρύξει τη Δημοκρατία με ναύαρχο τον Κουντουριώτη το 1924 είναι τώρα ευνοϊκή και ο ίδιος ο Γληνός εκμεταλλεύεται το υπάρχον θετικό κλίμα και δρα: «Βρίσκω πως θα μπορούσε να γίνη μια ακόμη προσπάθεια...εισαγωγή της δημοτικής και στην Δ' τάξη του σχολείου, αφού για τις 4 τάξεις ήταν ομόφωνη η γνώμη όλων των δασκάλων.... Γι' αυτό φρόντισε η επιτροπή που ακούω πως εργάζεται για τα Διδακτήρια να φροντίσει από τα πρώτα για το Μαράσλειο». (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο, Γιαλός του Κορθιού, 24.7.23) Αποφασίζεται λοιπόν ότι απαιτείται πλαισίωση του έργου από καινούρια πρόσωπα, μορφωμένα και σύγχρονα. Στα

πλαίσια αυτών των σκέψεων ο Γληνός από το Υπουργείο συγκροτεί μια νομιμοπαρασκευαστική επιτροπή, αποτελούμενη από νέους δημοτικιστές γαλουχημένους στην Ευρώπη και ο Γληνός αναφέρεται στο έργο της, το νομοσχέδιο που έχει επεξεργαστεί και υποβάλλει για την αναδιοργάνωση και λειτουργία της Δημοτικής Εκπαίδευσης στη βάση της νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, στις 18.7.24: «*Σου γράφω βιαστικά σήμερα ύστερα από αδιάκοπα ξενύχτια στη Βουλή. Ψηφίσαμε όλα τα Νομοσχέδια, με ελάχιστες τροπολογίες, που μας έκαναν στη Βουλή*».⁸³

Κοινή πλέον απόφαση των τριών είναι να προσεγγίσουν τους δασκάλους, για να τους μεταδώσουν τον ενθουσιασμό των νέων ιδεών και της μεταρρύθμισης και να ιδρύσουν το Μαράσλειο Διδασκαλείο (1923) και την Παιδαγωγική Ακαδημία (1924) ως χώρους διακίνησης των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων. Στο πρώτο διευθυντής ορίζεται ο Δελμούζος και στο δεύτερο Γληνός. Ο Δελμούζος βλέπει στο Μαράσλειο τη συνέχεια του σχολείου του Βόλου και ο Γληνός αντιμετωπίζει την Ακαδημία ως φυτώριο για ερευνητές επιστήμονες και για την ανώτερη εκπαιδευτική ιεραρχία. Τα δύο ιδρύματα έχουν οργανική σχέση μεταξύ τους, δηλαδή οι μαθητές της Ακαδημίας διδάσκουν ως «δόκιμοι» στο Μαράσλειο και αυτοί του Μαράσλειου στο πρότυπο δημοτικό, προσαρτημένο στο Μαράσλειο. Η προετοιμασία τους για τα παραπάνω αποκαλύπτεται σε γράμμα του Γληνού στις 3.8.23 προς τον Δελμούζο: «*Χάρηκα πολύ που είδα, ότι η ιδέα του Πειραματικού Διδασκαλείου τραβάει μπροστά και ετοιμάζεται το σχετικό νομοσχέδιο*». Στις 4.8.24 ο Γληνός διαβεβαιώνει τον Δελμούζο «*Σου γράφω για το Μαράσλειο... τη στιγμή που το θέλεις θα γίνη πεντατάξιο*». Τελικά έγινε πράξη με τη μετατροπή και αναβάθμιση του Μαράσλειου Διδασκαλείου από 3/τάξιο σε 4/τάξιο και την προσάρτησή του στην Παιδαγωγική Ακαδημία, ως πρότυπο πειραματικό. Στο ίδιο γράμμα έχει ενδοιασμούς για την ιδιαίτερη μεταχείριση του Μαράσλειου «*η τροπολογία για το δάσκαλο της Ωδικής με δυσκόλεψε στη διατύπωση... και πάλι θα κάνουμε εξαίρεση για το Μαράσλειο;»*.

Στο μεταξύ ο Γληνός και ο Τριανταφυλλίδης οργάνωσαν την επικράτεια για να διαφωτίσουν το λαό και το διδακτικό προσωπικό. Ο Γληνός αναφέρει με ενθουσιασμό στις 17.4.24 για τα εκπαιδευτικά συνέδρια που οργάνωσε με τον Τριανταφυλλίδη για τους λειτουργούς της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης με στόχο τα νέα αναγνωστικά, τη δημοτική και τη χρήση τους, τους νέους προσανατολισμούς των σχολείων και τη νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: «*Ο ίδιος και εδώ ενθουσιασμός. Οι*

⁸³Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 46, 65-69

δάσκαλοι πολλοί και αρκετά καλοί. ... Η δουλειά γίνεται ολοένα καλύτερη». Αυτήν την περίοδο είναι απασχολημένοι «με πόσα νέα ζητήματα: α. εφαρμογή της δημοτικής στα σχολεία, β. πρόγραμμα ανώτερων εποπτικών, γ. πρόβλημα παιδαγωγικής Ακαδημίας, δ. εφαρμογή του νόμου περί εκπαιδευτικών αδειών» (Γράμμα Γληνού, 25.7.24).

Ο Παπαναστασίου αναθέτει τη σύνταξη του Οργανισμού του πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης στον Γληνό και του προτείνεται και η θέση του πρύτανη για δέκα χρόνια, την οποία όμως ο Γληνός αρνείται. Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στις 8.7.24, αλλά ψηφίστηκε ένα χρόνο μετά, στις 14.6.25, και σ' αυτό αναφέρεται ο Γληνός στις 25.7.24, μόλις έχει παραιτηθεί η κυβέρνηση Παπαναστασίου και είχε αναλάβει η κυβέρνηση του Σοφούλη: *«Γυρίζω λοιπόν από μία παρουσίαση στον κ. Σοφούλη. Παρουσιάστηκαμε για να τον συγχαρούμε... Λοιπόν μας έβαλε μπροστά για το ... γελοίο νομοσχέδιο περί Θεσσαλονίκης... του μίλησα εγώ ... τότε αποδείχτηκε ότι.... δεν είχε διαβάσει τα νομοσχέδια για τα οποία μας κατηγορούσε».*

Το σχέδιο ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να προχωρήσει και στη Μέση Εκπαίδευση, αφού η Φιλοσοφική της Θεσσαλονίκης από το 1925 θα λειτουργούσε αντιδιαμετρικά με την αντίστοιχη της Αθήνας, προοδευτική η πρώτη, συντηρητική η δεύτερη. Με την απόφαση για την ίδρυση της Φιλοσοφικής σχολής της Θεσσαλονίκης ολοκληρώνεται ο κύκλος των πρωτεργατών του Ε.Ο. σε θεσμικό επίπεδο για την υπόθεση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών της χώρας. Επίσης η Σχολή θα συμβάλει στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Βόρειας Ελλάδας και θα επισφραγίσει την οριστική ενσωμάτωση των νεοαπελευθερωμένων περιοχών στο ελληνικό κράτος.⁸⁴

Αλλά και αυτή η κοινή προσπάθεια των τριών έμελλε να χτυπηθεί. Θα καταλήξει στο σκάνδαλο με τίτλο «τα Μαρσαλειακά», το οποίο θα πάρει μεγάλες διαστάσεις, θα προκαλέσει πλήθος εκθέσεων, καταγγελιών, ανακρίσεων, θα οδηγήσει σε απόλυση του Δελμούζου και του Γληνού *«Δεν είμαι σε θέση αυτή τη στιγμή να σου μιλήσω ούτε για την παραίτηση σου... ούτε για την τροπή, που πήρε αυτή η υπόθεση»* (Αθήνα, 4 Σεπτ.). Σ' αυτό θα εμπλακεί και η Εκκλησία και το Κράτος θα εξετάσει *«την υπόθεση από απόψεως κομμουνιστικής»*. Τελικά θα αποδειχτεί το ασύστατο των κατηγοριών από τον αρεοπαγίτη Αντωνακάκη.⁸⁵ Ο Γληνός γράφει στις 14.7.25: *«οι*

⁸⁴Χαραλάμπος Φ. Δημ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 107-116

⁸⁵Χαραλάμπος Φ. Δ., ο.π., σελ. 47, 68 και

εφημερίδες εξακολουθούν τον αγώνα εναντίον μας», με αφορμή τα Μαρασλειακά εννοεί, και λίγο παρακάτω «αυτό είναι μεγαλοφυής ελιγμός των μαλλιαρών» και «Ο Τσιριμώκος θετικά ζητάει να ρίξει την Ιμβριώτου εξιλαστήριο θύμα στον αγώνα. Ξέρω καλά ότι το ζήτησε από το Συμβούλιο και τη μετάθεσή της και την τιμωρία της επί τη βάση της εκθέσεως του Λάμπρα». Τελικά στις 8.8.25 ο Γληνός γράφει στον Δελμούζο πως «η Ιμβριώτου θα μετατεθεί» και «ο Βλιζιώτης παύθηκε». Στο ίδιο γράμμα παρακάτω ενθαρρύνει τον Δελμούζο λέγοντάς του «δεν πιστεύω να λογαριάζεις σοβαρά να παραιτηθείς αν παραιτηθεί η Ιμβριώτου. Εγώ νομίζω ότι ούτε εκείνη δεν πρέπει να παραιτηθεί. ... Το παν είναι ν' αναπτύξουμε θετική δράση βαθιά και έντονη... Οι ρίζες του δέντρου όλο βαθύτερα χώνονται».

Τα Μαρασλειακά είναι ένα ακόμα εμπόδιο στην πορεία της χώρας προς τον εκσυγχρονισμό αυτής και της παιδείας της. Θα διωχθούν σπουδαία και έμπειρα στελέχη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και μαζί τους ο Γληνός και ο Δελμούζος, οι οποίοι δε θα δεχτούν πια να προσφέρουν ξανά τις υπηρεσίες τους στο κράτος, όπως έκανε λίγα χρόνια πριν ο Τριανταφυλλίδης. Είναι τα Μαρασλειακά η τελευταία μάχη που έδωσαν μαζί ο Δελμούζος και ο Γληνός. Πικραμένος ο Γληνός θα συνειδητοποιήσει ότι ο αστικός μετασχηματισμός της χώρας, η εκσυγχρονιστική διαδικασία του βενιζελισμού έχει κλείσει τον κύκλο, αφήνοντας έξω τη μεταρρύθμιση της παιδείας.⁸⁶

Ο Δελμούζος, παρά την αρχική απογοήτευσή του, με τον καιρό θα καμφθεί και θα υπαναχωρήσει μπροστά στο νέο όραμα της νέας και τελευταίας γλωσσοεκπαιδευτικής προσπάθειας του τελευταίου βενιζελισμού. Τον ξανασυναντάμε στα νομοσχέδια του 1929 και στις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του Παπανδρέου.

Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ. 74-75

⁸⁶ Φραγκουδάκη Άννα, *ο.π.*, σελ. 75

6.6. Η μεταρρύθμιση του 1929 και η αποτίμησή της

Η μεταρρύθμιση του 1929 αποτελεί το σπουδαιότερο σταθμό στην προπολεμική εκπαιδευτική ιστορία, πραγματοποιείται με το νέο Σύνταγμα του 1927 και την εκπαιδευτική νομοθεσία του 1929 από την ίδια φιλελεύθερη κυβέρνηση του Βενιζέλου και με Υπουργούς Παιδείας τον Κωνσταντίνο Γόντικα (1929) και τον Γεώργιο Παπανδρέου (1930). Πρωταρχικός σκοπός των σχετικών νομοσχεδίων είναι η λειτουργικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, η προσαρμογή του σχολείου στις απαιτήσεις της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, οπότε η μεταρρύθμιση του 1929 προσανατολίζεται στη δημιουργία του «αστικού σχολείου» και οι στόχοι της εκπαίδευσης γίνονται κοινωνικοί και οικονομικοί(πρακτικοί).

Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1927 προβλέπεται:

α) αύξηση της στοιχειώδους φοίτησης σε 6 χρόνια και για τα δύο φύλα και υποχρεωτική μέχρι 14 χρονών

β) Εξατάξιο το λαϊκό σχολείο, το δημοτικό. Επομένως, η γενική εκπαίδευση ολοκληρώνεται σε 12 χρόνια και αποτελείται από δύο ισόχρονες εκπαιδευτικές βαθμίδες: τη στοιχειώδη εκπαίδευση (6 τάξιο δημοτικό) και τη μέση εκπαίδευση (6 χρόνο γυμνάσιο). Το 6 τάξιο γυμνάσιο μετά τη δεύτερη τάξη χωρίζεται σε τμήματα: κλασικό, εμπορικό, πρακτικό και γεωργικό.

Σύμφωνα με τα νομοσχέδια του 1929:

α) η στοιχειώδης εκπαίδευση αποτελείται, εκτός από τα σχολεία γενικής εκπαίδευσης(νηπιαγωγείο, δημοτικό), και από τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία (επαγγελματική εκπαίδευση), στα οποία εισάγονται οι μαθητές του δημοτικού, χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις και φοιτούν 2-3 χρόνια. Διακρίνονται σε γεωργικά, εμπορικά, βιοτεχνικά(επεξεργασία ξύλου, μετάλλου και πηλού) και οικοκυρικά. Βασικός εκπαιδευτικός νεωτερισμός από την πλευρά του Κράτους είναι να προσαρμόσει το εκπαιδευτικό σύστημα στις ανάγκες της κοινωνίας, να ενσωματώσει τους μαθητές στην αγορά εργασίας.

β) όλα τα δημοτικά και τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία είναι πλέον μικτά (αγόρια - κορίτσια/ εκτός των οικοκυρικών). Βασική καινοτομία για την αντιμετώπιση του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού, κυρίως των γυναικών.

γ) προβλέπει τη λειτουργία νυχτερινών δημοτικών για ενήλικες, με σκοπό πάλι την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, *«η καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των υπερβάντων την νόμιμον προς φοίτησιν εις το δημοτικόν σχολείον ηλικίαν, η*

υποβοήθησις της γλωσσικής αναπτύξεως των ξеноφώνων και η παροχή εις τούτους στοιχείων μορφώσεως εκ του συγχρόνου ζωής του Έθνους» Ν4397/1929. Το πρόβλημα όμως του αναλφαβητισμού παρέμεινε υψηλό, μεγάλο ποσοστό ανθρώπων δεν γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, ενώ το ποσοστό των γυναικών ήταν ακόμη μεγαλύτερο.

δ) τονίζεται η σημασία της προσχολικής εκπαίδευσης (νηπιαγωγεία)

ε) για τη μέση εκπαίδευση προβλέπει δύο είδη σχολείων: τα Γυμνάσια και τα Πρακτικά Λύκεια.

Το ανανεωτικό και αστικοδημοκρατικό πνεύμα, που κυριαρχεί με τη μεταρρύθμιση του 1929, δεν αλλάζει ουσιαστικά τα μαθήματα του δημοτικού και γυμνασίου (πολλές ώρες διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών). Όσον αφορά τη γλώσσα του δημοτικού (Ν3438/1927), παραμένει ίδιος με του 1917, δηλαδή δημοτική για τις πρώτες τέσσερις τάξεις, ενώ για τις δύο τελευταίες παράλληλα δημοτική και καθαρεύουσα. Η σημασία της μεταρρύθμισης του 1929 είναι πολύ σημαντική, με βασικότερη καινοτομία της την θεσμοθέτηση των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων και των πρακτικών λυκείων καθώς και τη δημιουργία ανώτερου Παρθεναγωγείου.

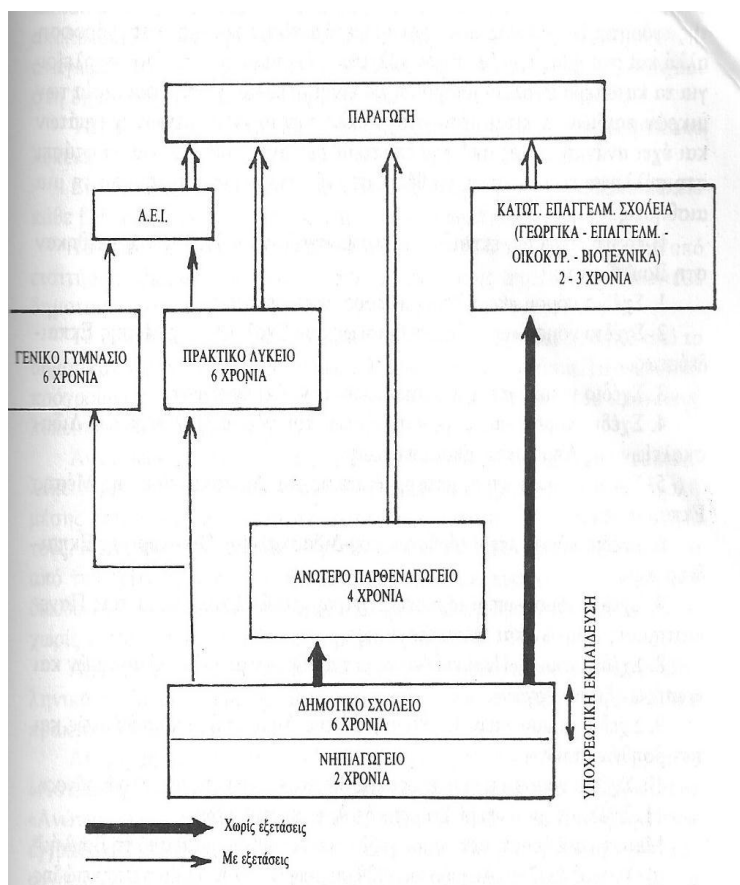
Έτσι τοποθετεί τα θεμέλια του αστικού σχολείου, νομιμοποιώντας κάποια εκρεμμή αιτήματα της μεταρρύθμισης του 1899 και 1913 και προσαρμόζει το σχολείο στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας.⁸⁷ Βασικό μέλημα ακόμα της μεταρρύθμισης είναι η ιδεολογική ενσωμάτωση των μαθητών στην κοινωνία. Οι δύο αυτοί στόχοι, επαγγελματική εξασφάλιση και ιδεολογική διαμόρφωση, οδηγούν στη διαταξική συνοχή, τη λαϊκή ενότητα. Παρά το νεωτεριστικό πνεύμα του νομοθέτη και την τάση για μια νέα παιδαγωγική, τάση προς το σχολείο εργασίας και τον εκσυγχρονισμό της παιδείας, τίποτα δεν εφαρμόστηκε. Στην περίοδο υπουργείας του Παπανδρέου έγιναν κάποιες επιπλέον παρεμβάσεις, που και πάλι έμειναν στα χαρτιά.

Ωστόσο η μεταρρύθμιση του 1929 αποτελεί μια απόπειρα οργάνωσης της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, που κατά την περίοδο 1920-1928, με εξαίρεση την κυβερνητική προσπάθεια του Παπαναστασίου με υπουργό τον Λυμπερόπουλο, επικρατεί χάος.⁸⁸ Η μεταρρύθμιση του 1929 θεσμοθετεί το ελληνικό εκπαιδευτικό

⁸⁷ Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ 59-66 και Μαραγκού-Πρόκου Στέλλα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό Κτίριο*, Διδακτορική Διατριβή-Θεσσαλονίκη 1980, σελ 150- 151

⁸⁸ Φραγκουδάκη Άννα, ο.π. , , σελ.61-70

σύστημα, μέχρι το 1964, με κάποιες μικρές αλλαγές και διαφοροποιήσεις στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα.

6.7. Η Διάσπαση του Ομίλου

Στα χρόνια που προηγήθηκαν οι τρεις άνδρες δέχονται επιρροές που θα οδηγήσουν σε διαφοροποιήσεις στις απόψεις τους και στην κοινωνική τους πρακτική.⁸⁹ Το 1890 δημιουργείται ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος, σημαντικότερη έκφραση των σοσιαλιστών στην Ελλάδα. Ο πόλεμος του 1897 θα ενισχύσει τον σοσιαλισμό. Η αστική τάξη αποκτώντας ριζοσπαστικότερο προσανατολισμό μειώνει το ιδεολογικό χάσμα με τον σοσιαλισμό και όλοι βρίσκουν καταφύγιο στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Γίνεται φανερό και στην αλληλογραφία του Γληνού, όπου στις 24.3.17 αναφέρει από τη Θεσσαλονίκη στον Δελμούζο πως «ο Παπαναστασίου, ο Μυλωνάς και όλοι οι άλλοι δικοί μας», δηλαδή τα προοδευτικά μεταρρυθμιστικά στελέχη του βενιζελισμού, βρίσκονται στη Θεσσαλονίκη και «σου

⁸⁹ Φραγκουνδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ.76

επαναλαμβάνουν την ίδια παράκληση και προτροπή»και στις 24.4.17 ζητά από τον Δελμούζο πάλι: *«Ο Βάρναλης θα γινόταν καθηγητής, ο Ορέστης Σχινάς, ο Σπεράντζας ομοίως. Όλοι αυτοί τι κάθονται; Παρακίνησε, όσους μπορείς. Προ πάντων τα λεύτερα παιδιά, που μπορούν να μετακινηθούν εύκολα».*

Φιλελεύθεροι αστοί και σοσιαλιστές είναι σύμμαχοι, αφού οι δεύτεροι δεν αμφισβητούν ακόμα τους πρώτους και την ταξική κυριαρχία τους. Από την Αθήνα στις 17.8. 21 ο Γληνός αναφέρει στον Δελμούζο *«Κρατάμε τον αγώνα. Στη συνείδηση της Κοινωνίας τοχουμε κερδίσει το ζήτημά μας».* Το 1918 ιδρύεται το ΣΕΚΕ, που το 1920 προσχωρεί στην 3η Διεθνή και το 1924 μετονομάζεται σε ΚΚΕ. Δημιουργούνται τώρα οι προϋποθέσεις για απόσχιση των σοσιαλιστών από το κόμμα του Βενιζέλου και τη συσπείρωσή τους γύρω από το ΚΚΕ. Οι πρόσφυγες που φτάνουν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ενισχύουν το εργατικό κίνημα. Η αστική τάξη, αν και κυρίαρχη ακόμα, γίνεται πιο συντηρητικοί και ο αντικομμουνισμός και ο εθνικιστικός ιδεαλισμός γίνονται τα προτάγματά της. Η ήττα του Βενιζέλου το 1920 θα οδηγήσει την αριστερή πτέρυγα του κόμματος σε αποχώρηση και στη ίδρυση της Δημοκρατικής Ένωσης με αρχηγό τον Παπαναστασίου. Ο Βενιζελισμός χάνει έτσι την αναμορφωτική του ορμή και στρέφεται σε συντηρητικότερες πολιτικές κατευθύνσεις.

Ενώ λοιπόν το κόμμα των Φιλελευθέρων απεγκλωβίζει τις σοσιαλιστικές δυνάμεις, παράλληλα ο δημοτικισμός αποδεσμεύει δυνάμεις προς το σοσιαλισμό. Το δημοτικιστικό κίνημα, που αρχικά στηρίχθηκε στις ιδέες του αστισμού και του εθνισμού, μετά το 1922 μένει μετέωρο ιδεολογικά τη στιγμή που η σοσιαλιστική ιδεολογία ασκεί έλξη. Ο Δελμούζος στις 8.11.22 λέει: *«παραείχαμε κλειστεί στους τρεις μας... αν υπάρχουν βασικές διαφορές και στο χαρακτήρα και σ' άλλα, το βάθος είναι το ίδιο... το ζήτημά μας είναι πάνω από τα πρόσωπα και τις φιλοδοξίες και τις ικανότητες του καθενός μας. Κι έτσι τόσοι μαζί το αντικρύζουμε από περισσότερες απόψεις, αντικειμενικότερα».*

Τώρα όμως είναι η ώρα που τα μέλη του Ομίλου σταδιακά διαφοροποιούνται. Η αριστερά κερδίζει έδαφος. Γράφει ο Γληνός στον Δελμούζο στις 27.5.1921: *«Ο Βάρναλης γύρισε απ'έξω. Αντάρτης. Μίλησε στον Όμιλο. Ριζοσπαστικά ...ο Θοδωρίδης στο Σύνδεσμο των Γυναικών ...η Κλεάνθους επίσης . Όλοι αριστερά....Ανώτερος επόπτης-μόνος και κανακάρης-έμεινε ο Μακρής»* (Γράμμα Γληνού προς Δελμούζο , Αθήνα 27-5-21). Τα μέλη βρίσκονται μπροστά σε αδιέξοδα μετά την αποτυχία της

μεταρρύθμισης 1917-1920 καθώς και αυτής του 1922-1925. Η κούραση είναι εμφανής. Ο Γληνός το διάστημα 1920-22 αντιμετωπίζει και σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Γράφει στο Δελμούζο στις 15.5.21 «το εσωτερικό αηδίασμα, η κούραση... που τη συνοδεύει» και στις 18.6.22 «μα γιατί δεν μπορούμε να κοιμήσουμε μέσα μας την ανησυχία... που με βαρύνουν».⁹⁰

Στην περίοδο 1904-1920 παρατηρείται ιδεολογική σύμπλευση και προσήλωση στα αστικοδημοκρατικά ιδεώδη του κόμματος των Φιλελευθέρων.⁹¹ Στις 13.6.1922 ο Δελμούζος αναφέρει στον Γληνό «Είδα δύο άρθρα του Παπανδρέου και μου θύμισαν σε μερικά σκέψεις του υπομνήματος. Ο πόνος του Παπαναστασίου μας συγκίνησε πολύ», λόγια που δείχνουν ότι ακόμα είναι όλοι μαζί, συνοδοιπόροι. Ο Γληνός προσεγγίζει τον Παπαναστασίου και το σοσιαλιστικό κόμμα, όπως φαίνεται και στο γράμμα του στις 18.6.22 «Και την κίνησή μας μαζί με τον Αλέκο; Είδες το πρόγραμμά μας;». Στις 3.8.23 ο Γληνός είναι αποκαλυπτικός προς τον Δελμούζο, έχοντας διαπιστώσει κάποια διάθεση αποστασιοποίησης από τον αγώνα τους: «είμαστε όλοι τώρα κι εσύ κι ο Μανόλης κι εγώ σε μια κρίσιμη ώρα. Γύρω στα σαράντα χρόνια της ζωής μας, όπου ο άνθρωπος περνάει κρίση. Μας ένωσαν της πρώτης νιότης οι άδολοι ενθουσιασμοί. Εγώ νομίζω, ότι μπορούν να μας ενώσουν και της αντρικής ώρας οι βαθυμετρημένες αποφάσεις».

Στα 1924 όμως οι ιδεολογικές αποκλίσεις Γληνού-Δελμούζου είναι εμφανείς. Ο πρώτος μεταβαίνει στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό, βλέπει ότι το εθνικό σύνολο αποτελείται από αντιμαχόμενες τάξεις και τάσσεται υπέρ της εργατικής. Ο δεύτερος τοποθετείται διαμετρικά αντίθετα, κατακρίνει όσα συμβαίνουν στη Ρωσία και αποκρούει την πάλη των τάξεων σαν επικίνδυνη. Το σχολείο είναι για τον Δελμούζο σχολείο του συνόλου και όχι μιας ορισμένης κοινωνικής τάξης. Στα 1927 θα επέλθει η ρήξη.⁹²

Όλες αυτές οι ανακατατάξεις περνούν και στον Όμιλο. Η ιδεολογική κρίση που άρχισε να πριονίζει τον Όμιλο από το 1920 τώρα έχει φτάσει στην κορύφωσή της. Ο Γληνός επισημαίνει στον Δελμούζο στις 3.8.23 «Αυτή τη στιγμή βλέπω μία κάποια διάσπαση και μία έλλειψη ενότητας στα σχέδιά μας. Έχω την εντύπωση ότι

⁹⁰Χαραλάμπος Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.117-122

⁹¹Χαραλάμπος Φ. Δ, ο.π., σελ.131

⁹²Χαραλάμπος Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.123-130

κάποια απόφαση να τραβήξω ο καθένας κάποιο δικό του δρόμο υπάρχει σε σένα και το Μανόλη ή και συνειδητά ή και χωρίς τέλεια επίγνωση. Ο Μανόλης σαν αποφασισμένος να τραβήξω για το Πανεπιστήμιο, δίνοντας πολύ μικρότερη σημασία σ' όλα τα άλλα. Εσύ σαν αποφασισμένος να δουλέψεις για το Πειραματικό σχολείο, βλέποντας κάπως αδιάφορα τα άλλα. Και αυτό βέβαια για ν'αποφύγουμε το σκόρπισμα, να τραβήξω στο βάθος, όπου μπορεί ο καθένας να δώσει κάτι...πως έπρεπε να τραβήξω προς την ακαδημαϊκή διδασκαλία και αφήνοντας κατά μέρος τα άλλα να σπρώξω τον εαυτό του προς το Πανεπιστήμιο, αφού μια εξωκρατική Πανεπιστημιακή δράση δε φαίνεται σήμερα δυνατή, ούτε επιχειρούμε να τη δημιουργήσουμε....εγώ είμαι γεμάτος από απορίες και αβεβαιότητες...Γιατί το έργο...είναι ομαδικό και μόνο μια ενότητα σφιχτή...θα μας φέρει σε γόνιμα αποτελέσματα. Είμαστε όλοι τώρα, κι εσύ κι ο Μανόλης κι εγώ σε μια κρίσιμη ώρα...που ένα συνειδητότερο κοίταγμα των σκοπών μας κάνει πιο δισταχτικούς, πιο φιλόργυρους σχετικά με το εγώ μας...».

Το Δελτίο του Ομίλου έπαψε να εκδίδεται το Φεβρουάριο του 1925, οπότε και βγήκε το τελευταίο του τεύχος από τον Γληνό, ο οποίος γράφει στις 25.7.24: «Το Δελτίο του Ε.Ο. πρέπει να βγει πια ως τον Σεπτέμβριο. Και όμως κανένας δεν γράφει...» και λίγο παρακάτω αναρωτιέται για την πορεία του Ομίλου «Τι θα τον κάνουμε τον Όμιλο; Θα τον κρατήσουμε ανοιχτό ή όχι; Άλλα χέρια δε βρέθηκαν ως τώρα άξια... Για όλα τα ζητήματα δε σκέφτεται εδώ κανείς άλλος εκτός από εμένα». Η έλξη προς τα αριστερά κυρίαρχη και πολλά παλιά στελέχη έχουν αποσυρθεί, ενώ νέα έχουν ενσωματωθεί. Έτσι, αποκρυσταλλώνονται δύο ρεύματα: το ένα με τον Γληνό, το σοσιαλιστικό, που το αποδέχονται και οι κομμουνιστές του Ιορδανίδη και η βασική του θέση είναι ότι η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την πάλη των τάξεων και το άλλο του Δελμούζου που πιστεύει, παρά την αναδίπλωση του βενιζελισμού, ότι μπορεί ο Όμιλος να προχωρήσει μόνος του σε όποιες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και ότι η εκπαίδευση πρέπει να μείνει έξω από την πολιτική και τις κοινωνικές τάξεις.

Η διάσταση πλήρης και αποκαλύπτεται σε γράμμα του Γληνού στις 23.2.26 στο Δελμούζο «αντιλαμβάνομαι ότι περνάς μια κρίση σκληρή....Πιστεύω και ελπίζω ότι από την κρίση αυτή δεν θα βγει η ως τώρα φιλία μας και συνεργασία μας ανεπανόρθωτα πληγωμένη....προσπαθώ να συγκρατήσω την ψυχραιμία και αντικειμενική κρίση ανεπηρέαστη από συναισθηματικά ελατήρια και από παραφορές της στιγμής... να δείξουμε ότι υπηρετούμε αληθινά στο ναό της Ιδέας και όχι στους εαυτούς μας».

Στη Συνέλευση του 1927 θα σφραγιστεί το τέλος της περιόδου. Πραγματοποιήθηκαν εννέα συνεδριάσεις, από τις 16 Φεβρουαρίου ως και τις 14 Μαρτίου του 1927, με τελικό αποτέλεσμα τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ο Δελμούζος με έντονο το πνεύμα της εθνικής ενότητας και συνεπής στο πρόγραμμα της Γενικής Συνέλευσης του Νοεμβρίου 1914, αποχωρεί δηλώνοντας ότι το σωματείο έχει αλλάξει σκοπό, ενώ θα έπρεπε να παραμείνει καθαρά εκπαιδευτικός. Αντίθετα ο Γληνός εκφράζει ριζοσπαστικές ιδέες, θεωρώντας ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα ολοκληρωθεί με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων. Η αποχώρηση του Δελμούζου σφραγίζει συμβολικά το τέλος της συμμαχίας αριστερών και φιλελεύθερων διανοούμενων και ο Γληνός θεωρείται από πολλούς φιλελεύθερους υπαίτιος της διάσπασης του Ε.Ο, αφού άλλαξε τις απόψεις του. Το εθνικό αίτημα της γλωσσικής και εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συνδέθηκε με την πολιτική και έτσι επήλθε το τέλος του Ε.Ο.⁹³

Ο Τριανταφυλλίδης την περίοδο 1921-1922 αποσχίζεται σιωπηρά από τον Όμιλο και αδρανοποιείται πολιτικά. Επιθυμεί την έδρα της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο. Οι σχέσεις του με το Γληνό παγώνουν ύστερα από κάποιες προστριβές. Λέει ο Γληνός στον Δελμούζο στις 14.7.25: *«Βαρέθηκα τις διαπραγματεύσεις με το Μανόλη, κάθε φορά που πρόκειται για ζητήματα της επιτροπής»*.⁹⁴

Τώρα πια ο Όμιλος αυτοκαθορίζεται σοσιαλιστικός με διοίκηση σοσιαλιστική. Σύντομα θα επέλθει νέα κρίση μεταξύ των σοσιαλιστών και των Κομμουνιστών αυτή τη φορά. Η σύγκρουση είναι αγεφύρωτη και πολλοί σοσιαλιστές θα αποχωρήσουν, για να μείνει η πλειοψηφία των κομμουνιστών. Μετά από αυτό, ο Όμιλος θα αδρανοποιηθεί και θα νεκρώσει, όπως και άλλα λαϊκά μαζικά κινήματα, που γεννήθηκαν και πλαισίωσαν τον βενιζελισμό.

Ο Δελμούζος το 1928 εκλέγεται τακτικός καθηγητής στην έδρα της παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης, ενώ δύο χρόνια πριν είχε εκλεγεί ο Τριανταφυλλίδης στην έδρα της γλωσσολογίας. Από το δρόμο αυτό θα συνεχίσουν το έργο τους για πολλά χρόνια ακόμα, παρά τις όποιες αντιξοότητες. Ο Γληνός ακολουθεί

⁹³Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 49-50, 71 και Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)"*, Εκδόσεις Δ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 186-189

⁹⁴Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελδών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.125

τη δική του πορεία, εκτός Ομίλου. Από το 1932 τον βλέπουμε να νιώθει και να είναι κομμουνιστής και να δραστηριοποιείται σ' αυτό τον χώρο.

Ο Τριανταφυλλίδης σε γράμμα του προς τον Δελμούζο το 1929 ή το 1930 τον επικρίνει για τη στάση που κρατά: «...η δική σου εμφάνιση στη Σχολή... έπειτα η στάση που δεν παίρνεις, στα ζητήματα που είτε δε θέλεις ή δεν μπορείς να τα δης, είτε τα βλέπεις αλλά τ' αφήνεις για αργότερα... δε βοήθησαν ως τώρα όσο έπρεπε την προκοπή της κοινής εργασίας για τις επιτακτικές ανάγκες που έχουν ν' αντικριστούν... η τελευταία πάλι προσφυγή σου στη σύγκλητο..μου ήταν ένα προειδοποιητήριο, για να μην παρασυρθώ ...σε πολιτική που γίνεται και στ' όνομά μου και που γίνεται από σένα, όσο κι αν λες για τη συνεργατικότητά σου... εγώ ένα βλέπω. Ότι τα πράγματα δεν πάνε καλά,και ότι και εσύ με τις δυσκολίες που γεννά στους συνεργάτες σου... δίνεις κομματική κατεύθυνση -επικίνδυνη ενδεχομένως- που μου είναι αδύνατο νακολουθήσω....μήπως δε με φαντάζεσαι καν συνεργάτη, αφού ποτέ δε συμφωνήσαμε για βασικά ζητήματα...

Θυμούμαι και άλλοτε, επί Γληνού, που εκ των υστέρων μου έλεγες ότι εγώ είχα την ευθύνη,με το να φύγω από τη συνεργασία (που δεν την έβλεπα), ενώ ίσια ίσια αποτραβήχτηκα εγκαίρως και ύστερα από απανωτές μάταιες προειδοποιήσεις απ' αυτήν».⁹⁵

⁹⁵Γάτος Γ, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.50-52, 72-73

7. Οι προσωπικές σχέσεις των τριών

Γνωρίζουμε πως τα μέλη της πρωταγωνιστικής τριάδας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού γνωρίζονταν και συνδέονταν ήδη πριν από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, το 1910. Και οι τρεις σπούδασαν στην Γερμανία, η οποία αποτελούσε την εποχή εκείνη από τα πλέον προβεβλημένα ευρωπαϊκά κέντρα ανθρωπιστικών και θεωρητικών σπουδών⁹⁶.

Είναι γνωστή άλλωστε η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη από εκείνη την εποχή. Οι δυο τους έγραψαν από κοινού στη Λειψία το *Δρόμο της Νέας Ζωής*, εμπνεόμενοι από το κίνημα στο Γουδί και την άνοδο του Βενιζέλου⁹⁷. Και οι τρεις πέρασαν από την φημισμένη τότε Ιένα, όπου μάλιστα έχει τραβηχτεί μία φωτογραφία ντοκουμέντο, εν έτει 1907, με τους Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη και τον πρωτοπόρο Έλληνα μαρξιστή, Γεώργιο Σκληρό-Κωνσταντινίδη (φωτο). Ο Σκληρός άλλωστε επηρέασε πολιτικά και ιδεολογικά, αν και τελικά δεν κέρδισε, τον Δελμούζο⁹⁸.

⁹⁶Γάτος, Γ. (2003). Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού 41 Γράμματα του Γληνού στον Δελμούζο, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2003, σελ. 31

⁹⁷Γάτος, Γ. ο.π.

⁹⁸Καραμπελιάς, Γ. *Η Αριστερά και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σελ. 18

Από αριστερά: Γ. Σκληρός, Α. Δελμούζος, Μ. Τριανταφυλλίδης, Ιένα, 1907

Ένα χρόνο αργότερα από την ιστορική αυτή φωτογραφία, με τον Σκληρό γνωρίστηκε και ο Γληνός⁹⁹. Θα μπορούσαμε έτσι να πούμε πως ο Σκληρός αποτέλεσε κατά κάποιο τρόπο συνδετικό κρίκο για τους τρεις νεαρούς διανοούμενους δημοτικιστές, την εποχή που βρίσκονταν για σπουδές στη Γερμανία. Η επίδραση του τελευταίου στο συνολικό ζήτημα του δημοτικισμού θα φανεί σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα με τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Τότε, το 1927, ο Δελμούζος θα αποχωρήσει διακόπτοντας τη μακρόχρονη συνεργασία του με τον εγκάρδιο φίλο του Δημήτρη Γληνό. Ο τελευταίος αυτός επηρεασμένος από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη τα οποία πρέσβευε θα ακολουθήσει τη γραμμή που πρότεινε ήδη από το 1907ο πρωτοπόρος Σκληρός, όταν έγραφε για τους δημοτικιστές ότι « *..μέρος αυτών το δημοκρατικώτερον, γενναιότερον και συνεπέστερον.*» θα αντιλαμβανόταν κάποτε τη σύνδεση του γλωσσικού με το ευρύτερο κοινωνικό ζήτημα και άρα θα επιζητούσε την επίλυση του πρώτου ως μέρους του δεύτερου¹⁰⁰.

Πριν όμως από τη ρήξη Δελμούζου-Γληνού και την διάσπαση του Ε.Ο. και μετά την περίοδο που σκιαγραφήσαμε ανωτέρω, μεσολάβησε μία εικοσαετία κατά την οποία οι τρεις πρωταγωνιστές του Ε.Ο. υπήρξαν όχι μόνο στενοί συνεργάτες αλλά, όπως προκύπτει μέσα από την αλληλογραφία τους, και φίλοι. Οι προσωπικές σχέσεις των τριών αποτυπώνονται ξεκάθαρα μέσα στην αλληλογραφία, την οποία αντάλλασσαν μεταξύ τους.

Η διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μελετήθηκε σε δύο επίπεδα: α) ύφουςκαιβ) περιεχομένου. Και στα δύο αυτά επίπεδα τα συμπεράσματα υπήρξαν ανάλογα. Διαπιστώθηκε δηλαδή και από τον τρόπο με τον

⁹⁹ Αξελός, Λ., Γ. Σκληρού Έργα, Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σελ 14

¹⁰⁰ Αξελός, Λ., ο.π., σελ.130

οποίο γράφουν (ύφος) άλλα και από αυτά που συζητούν μεταξύ τους (περιεχόμενο) πως οι τρεις πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συνδέονταν μεταξύ τους, πέρα από μια μακρόχρονη συνεργασία, με μία εξίσου μακρόχρονη φιλία.

α) Ξεκινώντας από το επίπεδο του ύφους, διαπιστώνουμε εξαρχής τη φιλική διάθεση που υπάρχει μεταξύ των αλληλογραφούντων. Το γράμμα του καθενός από τους τρεις ξεκινά κάθε φορά με μια φιλική προσφώνηση, η οποία είναι δηλωτική της οικειότητας που υπάρχει μεταξύ του γράφοντος και του αποδέκτη της επιστολής.

Όσον αφορά το Δημήτρη Γληνό, από τον οποίο προέρχονται και οι περισσότερες επιστολές που έχουμε, ξεκινά πάντα με τη στερεοτυπική φράση «*Αγαπητέ μου...*», την οποία χρησιμοποιεί σε όλες τις επιστολές του προς το Δελμούζο (με ή χωρίς την προσθήκη ονόματος π.χ. «*Αγαπητέ μου Αλέκο...*») αλλά και προς τον Τριανταφυλλίδη, στον οποίο απευθύνεται χρησιμοποιώντας και το παρεμφερές: «*Αγαπημένε μου Μανόλη...*» στην μία από τις δύο επιστολές προς αυτόν. Από πλευράς Αλέξανδρου Δελμούζου υπάρχει το ίδιο ύφος στις προσφωνήσεις του και στις εννέα επιστολές που έχει στείλει προς το Δημήτρη Γληνό. Χαρακτηριστικά τον προσφωνεί: «*Αγαπητέ (μου) Μήτσο*» ή «*Φίλτατε*». Την στερεοτυπική φράση «*Αγαπητέ μου Μήτσο/Αλέκο...*» με την προσθήκη κάθε φορά του αντίστοιχου ονόματος –ανάλογα με τον παραλήπτη– χρησιμοποιεί και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης γράφοντας στους φίλους του. Ενώ στη μοναδική κοινή επιστολή που απευθύνει προς τους άλλους δύο χρησιμοποιεί μία κάπως διαφορετική φράση, χωρίς όμως να αποβάλλει το φιλικό τόνο και την οικειότητα, προσφωνώντας τους «*Φίλοι Γληνέ και Δελμούζο...*»

Το ίδιο φιλικό, ίσως και περισσότερο, είναι και στις επιφωνήσεις τους. Ιδίως ο Γληνός προς τον Δελμούζο, όπου έχουμε και τη μεγαλύτερη ποικιλία, είναι ιδιαίτερα διαχυτικός στις επιφωνήσεις προς το φίλο του. Αναφέρουμε ενδεικτικά: «*Σε φιλώ*». «*Σε φιλώ αδελφικά*», «*Σε φιλώ με αγάπη*», «*Με αγάπη*», «*Με πολλή αγάπη*», «*Σε χαιρετώ με αγάπη*», «*Δικός σου με αγάπη*». Με τον ίδιο τρόπο απαντά και ο Δελμούζος, κλείνοντας όλες τις επιστολές με πανομοιότυπες φράσεις: «*Με αγάπη*», «*Με πολλή αγάπη*», «*Σε φιλώ*». Η χρήση όμοιων ή και των ίδιων φράσεων ως προσφωνήσεις και επιφωνήσεις είναι δηλωτικές των σχέσεων μεταξύ των δύο συνεργατών. Κάθε επισημότητα και χρήση απρόσωπων και κομπορμιστικών εκφράσεων απουσιάζουν, ενώ η εκ διαμέτρου αντίθετη προς αυτές χρήση θερμών και

φιλικών φράσεων και λέξεων, που επαναλαμβάνονται σε μια αλληλογραφία διάρκειας χρόνων, δεν μας αφήνουν κανένα περιθώριο να υποθέσουμε πως η σχέση τους περιοριζόταν στο επίπεδο μιας καθαρά τυπικής συνεργασίας.

Αλλά και στις δύο επιστολές του προς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ο Γληνός παραμένει το ίδιο φιλικός και εγκάρδιος όπως και στις επιφωνήσεις του προς τον Δελμούζο. Χρησιμοποιεί και εκεί την πλέον θερμή φράση «*Σε φιλώ*». Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης από πλευράς του χρησιμοποιεί και αυτός την περισσότερο συνηθισμένη, και στους άλλους δύο, επιφώνηση: «*Με αγάπη*», αλλά και τα χαρακτηριστικά για αυτόν «*Γειά σου*» και «*Χαιρετίσματα*» ή «*Χαιρετισμούς στους φίλους*».

Πέραν των προσφωνήσεων και των επιφωνήσεων, όπου εκτός από την κοινή φιλική και εγκάρδια διάθεση και των τριών είναι παρόμοια ή και ταυτόσημη η επιλογή των φράσεων που χρησιμοποιούν, η οικειότητα και το ανεπίσημο ύφος είναι ευδιάκριτα και στη χρήση των υποκοριστικών ονομάτων που συνοδεύουν τις προσφωνήσεις. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Γληνός είναι για τους άλλους δύο ο Μήτσος, ο Δελμούζος είναι ο Αλέκος και ο Τριανταφυλλίδης ο Μανόλης. Αποφεύγοντας κάθε τυπικότητα κανείς από τους τρεις δεν υπογράφει ποτέ ολογράφως. Χρησιμοποιούν συνήθως τα υποκοριστικά που προαναφέρθηκαν, πράγμα που επιβεβαιώνει πως έτσι απευθυνόταν ο ένας στον άλλο. Έτσι ο Γληνός υπογράφει τις περισσότερες φορές ως «*Μήτσος*» και εναλλακτικά χρησιμοποιώντας μόνο τα αρχικά του «*Δ.Γ.*» ή το λιγότερο ανεπίσημο «*Δ. Γληνός*». Αντιστοίχως ο Δελμούζος υπογράφει είτε ως «*Αλέκος*» είτε ως «*Αλέκος Δελμούζος*» και «*Α Δελμούζος*», είτε απλά με το αρχικό «*Α*». Τον ίδιο κανόνα ακολουθεί και ο Τριανταφυλλίδης υπογράφοντας ως «*Μανόλης*», «*Μ. Τριανταφυλλίδης*», ως «*Μ. Τρ.*» ή «*Μ*».

Η χρήση αυτή των υποκοριστικών ονομάτων συναντάται παντού μέσα στα γράμματα και των τριών, όταν δηλαδή ο γράφων, απευθυνόμενος στον παραλήπτη, αναφέρεται μέσα στα όσα λέει και στο τρίτο πρόσωπο της παρέας. Δε λείπουν βέβαια και οι αναφορές μεταξύ τους με τη χρήση επωνύμων: «*Είδα τελευταία το Δελμούζο στη Λειψία...*», «*...του Γληνού μου άρεσε πολύ*» (Τριανταφυλλίης), «*Οι παρατηρήσεις του Δελμούζου εν γένει...*» (Γληνός) κ.α.. Εκείνο όμως που είναι ενδεικτικό για την ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ των τριών είναι αφενός οι πολύ συχνές αναφορές που κάνουν ο ένας για τον άλλον μέσα στις επιστολές τους και αφετέρου πως, ενώ τους περισσότερους συνεργάτες και ομοϊδεάτες, τους αναφέρουν με τα επώνυμα, οι ίδιοι

αναφέρουν ο ένας το άλλον με τα μικρά τους (και μάλιστα με τα υποκοριστικά που προαναφέρθηκαν). Έτσι ενώ αναφέρουν πληθώρα προσώπων με τα επώνυμά τους: *Βαμβέτσος, Σωρηρίου, Κλεάνθους, Βάρναλης, Δέλτα, Ιμβριώτη, Ψυχάρης* κ.α. οι τρεις τους παραμένουν πάντα ο Μήτσος, ο Αλέκος και ο Μανόλης.

Όλες οι επιστολές είναι φυσικά γραμμένες σε α' ενικό πρόσωπο. Δεν υπάρχει ούτε ένα σημείο που να χρησιμοποιούν μεταξύ τους τον πληθυντικό αριθμό. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι η δημοτική και το ύφος τους, είτε γράφουν για σοβαρά επιστημονικά, είτε για τα πλέον απλά και καθημερινά γεγονότα, είναι πάντοτε ανεπίσημο και δηλωτικό μιας οικειότητας που χαρακτηρίζει τη σχέση ανθρώπων που συνδέονται και στην προσωπική τους ζωή. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της οικειότητας και της φιλικότητας αποτελεί ένα γράμμα του Τριανταφυλλίδη προς τον Γληνό, σταλμένο στις *Αρχές Απριλίου 1911*. Ολόκληρο το γράμμα αυτό αποτελεί μια κριτική και διορθωτική παρέμβαση του Τριανταφυλλίδη σε κάποιο κείμενο που του απέστειλε για αυτό το σκοπό ο Γληνός. Γράφει: «*Σου στέλνω τον πρόλογο πίσω, με τις σημειώσεις που πρόχειρα έκανα.... πως το φαντάζομαι, δηλαδή: πως θα τογραφα εγώ, το ξανάγραψα...Τάλλα τα χειρόγραφα, θα τα φέρω μαζί μου, αν δεν τα θες τώρα...*» και συνεχίζει στο ίδιο ύφος. Εκφέρει την άποψη του με παρρησία και ειλικρίνεια, χωρίς περιστροφές και με την πρόθεση να συμβουλέψει επί της ουσίας, αποφεύγοντας περιττές τυπικότητες στο λόγο, προκειμένου να κολακεύσει ή να μη δυσαρεστήσει το Γληνό.

Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση, ενδεικτική του ανεπίσημου χαρακτήρα και ύφους της αλληλογραφίας είναι η χρήση συγκοπτώμενων ονομάτων, π.χ.: «*..η Κλ.*», «*..ο Δελμ.*» τις οποίες χρησιμοποιεί ο Τριανταφυλλίδης, ο πλέον λακωνικός, ο οποίος άλλωστε γράφει και τις πιο σύντομες, ορισμένες σχεδόν τηλεγραφικές, επιστολές.

β) Στο δεύτερο επίπεδο, αυτό της διερεύνησης των προσωπικών σχέσεων της τριανδρίας, μελετήσαμε το πώς αυτές αποτυπώνονται μέσα από το περιεχόμενο της αλληλογραφίας τους. Ανάμεσα στα άλλα ζητήματα που συζητούν, θίγονται και πτυχές της προσωπικής τους ζωής: ατομική-οικογενειακή ζωή, οικονομική κατάσταση και βιοπορισμός, συζητούν για τα συναισθήματα, τους προβληματισμούς και τις προθέσεις τους.

Ξεκινώντας από το πεδίο της προσωπικής ζωής τους αντλούμε πολλές πληροφορίες από μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας, καθώς στις περισσότερες επιστολές αναφέρονται έστω και συνοπτικά σε προσωπικά και οικογενειακά τους ζητήματα. Υπάρχουν δε ορισμένες επιστολές που έχουν ως αποκλειστικό θέμα τους τη συζήτηση γύρω από προσωπικά ζητήματα και τα νέα τους. Τις περισσότερες επιστολές αυτής της κατηγορίας συναντούμε στην αλληλογραφία Γληνού-Δελμούζου (αλλά όχι μόνο), κυρίως λόγω του πλήθους των γραμμάτων και του ότι τα περισσότερα από αυτά ανήκουν στην περίοδο που ο Δελμούζος ζούσε στο εξωτερικό. Με την αλληλογραφία να αποτελεί το μόνο μέσο επικοινωνίας ανάμεσα σε Αθήνα (Γληνός) και Μόναχο(Δελμούζος) η πυκνότητα της αλληλογραφίας, κατά τα δυο αυτά χρόνια μας επιτρέπει να αντλήσουμε αρκετά παραδείγματα.

Σχολιάζοντας το πώς περνά τις καλοκαιρινές του διακοπές στο Κόρθι της Άνδρου, κατά την περίοδο 1912-13, ο Γληνός γράφει για την «*ευτυχισμένη μοναξιά εδώ χάρου...*». Την περίοδο αυτή οι δυο τους αλληλογραφούν κατά τους θερινούς μήνες, όταν λείπουν από την Αθήνα και συζητούν για τις εξελίξεις που αφορούν την κοινή τους εργασία. Αργότερα κατά το 1917, όταν ο Γληνός έχει καταφύγει στην Θεσσαλονίκη γράφει στο Δελμούζο πληροφορώντας τον για τη ζωή τους τελευταίους μήνες: «*Κοντεύουν δυο μήνες, που έφυγα από την Αθήνα...Στο Κερατσίνι έμεινα από τις 18 Ιανουαρίου έως την 21 Φεβρουαρίου...να εγκατασταθώ στο Καματερό...*», «*...Κι έτσι αντί να πάω στη Σύρα και από κει στην Άνδρο ήρθα στη Θεσσαλονίκη...*».

Αποκαλύπτοντας στο Δελμούζο πως του γράφει για να τον καλέσει κι αυτόν στη Θεσσαλονίκη εκ μέρους του Ελευθέριου Βενιζέλου, του δίνει πληροφορίες για τη ζωή του εκεί, ώστε να τον δελεάσει και να τον προετοιμάσει. Γράφει χαρακτηριστικά κάνοντας και ένα πολιτικό σχόλιο «*...Εδώ ζει κανείς μέσα στην ελευθερία και τα εθνικά ιδανικά, εδώ είναι Έλληνες...*», «*...Όλοι οι φίλοι μας είναι εδώ. Εδώ είναι η Ελλάδα...*» αλλά τον προειδοποιεί κιόλας πως «*...Η ζωή εδώ είναι αλήθεια πως είναι τρομερά ακριβή και για τις οικογένειες δυσκολότατη... σπíti είναι σχεδόν αδύνατο να βεις.....Εγώ, με χίλια βάσανα, βρήκα στην άκρη της πόλης δυο δωμάτιαsic...και πληρώνω 200 δρ. το μήνα για αυτά*». Τον ενημερώνει επίσης για τη θέση στην οποία τον προορίζουν αν δεχθεί και τις οικονομικές απολαβές που θα έχει: «*...Όταν έρθεις εδώ θα γίνεις εκπαιδευτικός σύμβουλος....Το minimum του μισθού που θα πάρεις με τα επιμίσθια θα είναι 712 δρ...*». Παράλληλα τον πληροφορεί χωρίς περιστροφές και για το δικό του μισθό «*...Εγώ παίρνω τώρα 515 δρ χωρίς επιμίσθια....*» Ενώ φαίνεται

και το δέσιμο που υπάρχει ανάμεσα στους τρεις, όταν αναφέρει πως εκτός του Δελμούζου θα πρέπει να πάει στη Θεσσαλονίκη και ο Τριανταφυλλίδης *«Κοίταξε λοιπόν να έρθεις κι εσύ και ίσως και ο Μανόλης....»*.

Ο Γληνός πάλι, απευθυνόμενος στον Τριανταφυλλίδη, αναφέρεται στην τριανδρία που έχει ήδη σχηματιστεί, ήδη στα 1910, μιλώντας για σύμπνοια που υπάρχει με το Δελμούζο: *«...Οι παρατηρήσεις του Δελμούζου εν γένει είναι σωστές....»* και τονίζοντας τη σημασία της από κοινού εργασίας λέγοντας *«...ότι δεν μπορεί να γίνουν σπουδαίες ενέργειες αν εσύ(Τριανταφυλλίδης) δεν γυρίσεις στην Αθήνα....»*

Όταν λίγο καιρό αργότερα ο Δελμούζος δεχόμενος την πρόταση αποφάσισε να μεταβεί στη Θεσ/νίκη, ο Γληνός γράφει πως *«...ευχαριστήθηκα πολύ για την απόφασή σου...»* αλλά εκφράζει και την ανησυχία του για τα προβλήματα που θα συναντήσει ο φίλος του *«...Συλλογίζομαι μόνο τις δυσκολίες που θα έχης ερχόμενος με την οικογένεια σου...»*

Όπως αναφέρθηκε και αλλού, ο μεγαλύτερος όγκος της αλληλογραφίας προέρχεται από την εποχή μετά εκλογική ήττα του Βενιζέλου και την απότομη διακοπή της μεταρρύθμισης. Ο Δελμούζος έχει φύγει στο εξωτερικό και από εκεί αλληλογραφεί επί δύο χρόνια με το Γληνό. Στο πρώτο γράμμα της περιόδου, στις 25. Ιανουαρίου 1921, γράφει ο Γληνός: *«Ειδήσεις σου ακόμη δεν είχαμε. Ελπίζω όμως, πως θα φτάσατε όλοι καλά και θα βολευτήκατε...»* ενώ παρακάτω ρωτά στο ίδιο ύφος *«..Τακτοποιήθηκες; Είστε όλοι καλά;..»*. Σε αυτό όπως και σε πολλά άλλα γράμματα δίνει μια σύντομη αναφορά στην επικοινωνία την οποία διατηρεί παράλληλα και με τον Τριανταφυλλίδη: *«...Ο Μανόλης μου είπε, πως σούστειλε την εφημερίδα...»*, ενώ όμως στην ίδια επιστολή γίνεται μια πρώτη νύξη για τη σταδιακή απομάκρυνση του Τριανταφυλλίδη από τον Ε.Ο. *«...Ο Μανόλης βαστάει την ίδια ταχτική ...»*.

Το Μάρτιο του 1921 ο Γληνός γράφει στο Δελμούζο εκφράζοντας μια ανησυχία που δεν έχει λάβει νέα του φίλου, πληροφορώντας τον παράλληλα για τα νέα στην Αθήνα: *«Προ καιρού σούστειλα στη Βιέννη... Εσύ τι έγινες;.. Πώς δεν έχομε καμιά είδηση σου; Εδώ τα πράγματα είναι ήσυχα...Περιμένω λοιπόν ειδήσεις σου...»*. Στο πρώτο γράμμα του Δελμούζου, που στέλνεται από το Μόναχο τον Απρίλιο του 1921, πληροφορεί με φιλική διάθεση το Γληνό για τα τελευταία του νέα, γράφοντας: *«Και τώρα ας φλυαρήσουμε και για άλλα. Όσο ήμουν στην Ιταλία...στην Ιταλία να μείνω περισσότερο αδύνατο για λόγους οικονομικούς...Επειδή δεν είχα πάρει άδεια για εδώ πήγα στη Βιέννη... »*

Ενδεικτική της εξοικείωσης μεταξύ τους και της άνεσης με την οποία μιλούν για τα προσωπικά τους είναι μια συζήτηση που κάνουν οι δυο τους γύρω από τα οικονομικά τους προβλήματα και τις βιοποριστικές τους επιλογές. Στο γράμμα του, της 13^{ης} Μαρτίου, ο Γληνός έγραφε πως «...Αναγκάστηκα να πάρω μαθήματα στου Κωνσταντινίδη το σχολειό. Χάνω όλο μου το πρωί και σκοτώνομαι για 350 δρχ. το μήνα...για να κερδίζω ό,τι μου χρειάζεται για να ζω με στέρηση...να χαθώ δηλαδή ολότελα κυνηγώντας το ψωμί...Δεν πάει. Είναι κρίμα.». Με ένα σχόλιο που εκφράζει την απογοήτευσή του περιγράφει χωρίς περιστροφές την οικονομική του κατάσταση στον Δελμούζο, ο οποίος στο πρώτο γράμμα του με όλο το θάρρος που έχει απέναντι στον φίλο του σχολιάζει: «...ό,τι όμως έκανες εσύ για τα οικονομικά σου το βρίσκω μπαλωματικό και δυσανάλογο με τον πολύτιμο καιρό που χάνεις...» και τον συμβουλεύει: «Πολύ προτιμότερο θα ήταν να νοίκιαζες το σπίτι σου και να πήγαινες σε κάποιο προάστιο, όπου θα μπορούσες να ζήσεις μόνο με το νοίκι....». Του προτείνει επίσης να μετακομίσει με την οικογένεια του στο Μόναχο: «...όλοι σας να ζήσετε στο Μόναχο...Αυτό πρέπει να το συλλογιστείς πολύ με τη γυναίκα σου...». Μάλιστα του παρέχει σωρεία πληροφοριών και στοιχείων για τη ζωή εκεί προκειμένου να τον δελεάσει «...με 90 μάρκα θα έχετε δύο δωμάτια[sic]...με 3000-3200 μάρκα το μήνα να περνάτε πολύ καλά...».

Σε άλλο γράμμα του ο Γληνός σχολιάζει απερίφραστα και με ειλικρίνεια την ψυχολογία που του δημιουργεί η αναγκαιότητα να εργαστεί πέρα από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα για βιοποριστικούς λόγους: «Το εσωτερικό αηδίασμα, η κούραση και η απογοήτευση από μια δουλειά –να κάνω μαθήματα...που μοιάζει με αγγαρεία, όλ' αυτά ξεσπούν σένα εσωτερικό απονέκρωμα, σε κρίσεις μελαγχολίας...». Λέξεις και φράσεις που περιγράφουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα, τη φόρτιση που κουβαλάει ο άνθρωπος που μέσα σε μια δυσάρεστη ρουτίνα αναζητά την επικοινωνία, έστω εξ αποστάσεως, με έναν φίλο, για να μοιραστεί όλα όσα τον βαραίνουν.

Ο Δελμούζος με τη σειρά του, επανέρχεται σε κατοπινή επιστολή του στο ζήτημα του βιοπορισμού, όταν γράφοντας στον Γληνό του αναφέρει πως «...τα οικονομικά μου πάνε κατά διαβόλου...» και ζητά από τον φίλο και συνεργάτη μία οικονομική διευκόλυνση «...θα μπορούσε να μου γίνει μια ευκολία προορισμένη να με βγάλει από σωστό λαβύρινθο ...θα μπορούσε η επιτροπή να μου δανείσει...». Εξομολογείται πως λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασής του αναγκάστηκε να

κάνει και «ένα ανώφελο ταξίδι...στη Ζυρίχη. Πήγα να δώσω κάτι πολύτιμα διαμαντικά της γυναίκας μου...όμως...μου έδωσαν εξευτελιστική τιμή και δεν τα πούλησα.»

Πολύ περισσότερα μας αποκαλύπτονται για τη στενή φιλία των δυο ανδρών, όταν αναφέρονται στην ψυχική τους σύνδεση και στην επιθυμία αμφοτέρων να μοιράζονται τα νέα τους και να επικοινωνούν. Αυτοαναλύονται και μοιράζονται τις σκέψεις, τις προθέσεις και τα συναισθήματα τους. Γράφει ο Γληνός όταν λαμβάνει το πρώτο γράμμα του Δελμούζου από το Μόναχο: «*Χαρήκαμε πολύ στο σπίτι, γιατί βολεφτήκατε τόσο καλά στο Μόναχο...*» και παρακάτω αναφέρεται στην ψυχική επικοινωνία που τον ενώνει με το Δελμούζο «*...Νοιώθω τόσο βαθιά το τι λεν τα γράμματα σου...*». Και ο Δελμούζος στο επόμενο γράμμα του γράφοντας για την ψυχική του αναζωογόνηση, καταθέτει τις σκέψεις που κάνει για τον φίλο του που έμεινε πίσω στην Αθήνα: «*...Σε συλλογίζομαι πολύ, και όσο περισσότερο ζω εδώ, τόσο βαθύτερα λυπούμαι που δε μπορείς να φύγεις. Αλήθεια ξαναζωντανεύει κανείς μακριά από την Αθήνα...*». Και συνεχίζει την ενδοσκόπηση του: «*Προσπαθώ και θέλω να ξεχάσω...με κόπο...γιατί ό,τι έγινε στον τόπο μας ήταν κάτι που πέφτοντας συνεπαίρνει ένα ζωντανό κομμάτι από την ύπαρξή Σου...*», δείχνει έτσι ξεκάθαρα στο φίλο του πόσο του κακοφάνηκε και τον απογοήτευσε η έκβαση της προσπάθειάς τους τα προηγούμενα χρόνια και η οποία είναι η βασική αιτία της φυγής του στο εξωτερικό.

Όσο περνά ο καιρός και οι φίλοι παραμένουν μακριά, μιας και ο Γληνός δε θα μπορέσει ποτέ να μεταβεί στη Γερμανία, καθώς όπως γράφει ο ίδιος: «*...Ο ερχομός μου αυτού δυσκολεύεται από πολλά αίτια...*», τόσο εντείνεται η ανάγκη να επικοινωνήσουν και να μοιραστούν σκέψεις και συναισθήματα. Στις 20.6.1921 ο Δελμούζος γράφει μια επιστολή ανυπομονώντας να επικοινωνήσει με τον Γληνό: «*...βλέπω πως αργεί (το γράμμα του Γληνού) και σήμερα έχω όρεξη για κουβέντα...*» και ξεκινά αμέσως να του μιλά για το πώς αισθάνεται «*...γύρω μου είναι απόλυτη ηρεμία, όχι όμως και μέσα μου...*», αναλύει τους προβληματισμούς του για την Ελλάδα και για ολόκληρη την ανθρωπότητα και στρεφόμενος πάλι στο Γληνό, δείχνει την αμοιβαιότητα της ψυχικής-πνευματικής επικοινωνίας, την οποία αισθάνεται κι αυτός από μέρους του: «*τα λόγια σου τα ένιωσα βαθιά και καταλαβαίνω πολύ καλά την απαισιοδοξία σου...*». Εκμυστηρεύεται ακόμη στον φίλο του πως αισθάνεται την ανάγκη να παραμείνει στο εξωτερικό και να εργαστεί εκεί γράφοντας πως «*...είναι βαθιά ανάγκη που πρέπει να ικανοποιηθεί...*».

Σε άλλο του γράμμα ο Αλέξανδρος Δελμούζος εκφράζει στον Γληνό τη μοναξιά του και αναζητά την επικοινωνία μαζί του: «...Σε θυμήθηκα και συλλογίζομαι πόσους μήνες έχεις να γράψεις...Κι όμως έπρεπε να γράφεις. Κι εγώ μέσα στον κόσμο και στα τόσα νέα είμαι μόνος...». Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Γληνός. Σε μία εκτενή επιστολή, 16 σελίδων, που στέλνει στο Δελμούζο γράφει χαρακτηριστικά, αυτοαναλυόμενος: «Μου φαίνεται πως αρχίζω να παθαίνω κάποια παθολογική αβουλία...», «...Μα δεν είναι μόνο αδυναμία βούλησης ή και κάποια δειλία...» Αν και δείχνει να υποφέρει σηκώνοντας όλο του βάρος του Ε.Ο.εκφράζει μια βαθιά πίστη σε αυτό που κάνει «όσο κι αν θυσιάζομαι, πρέπει να μείνω...» και δηλώνει ξεκάθαρα το λόγο που γράφει το γράμμα αυτό «...Στα γράφω και σένα Αλέκο, για να ξεσκάσω ... », για να εκτονωθεί με το να μοιραστεί τα όσα τον απασχολούν με έναν φίλο για τον οποίο αμέσως μετά παραδέχεται πως: «...Με ξέρεις άλλως τε τόσο καλά...Σε σένα τα λέω όλα, όλα...». Με τη φράση αυτή φαίνεται η στενή φιλία που τους συνδέει, μιας και ο Γληνός εμπιστεύεται τα πάντα στο Δελμούζο αλλά και αυτός γνωρίζει τον χαρακτήρα του Γληνού πολύ καλά!

Σε άλλο πάλι γράμμα ο Γληνός αναφέροντας πόσο του έχει λείψει ο φίλος του και παράλληλα πόσο μόνος νιώθει, γράφει «...Μου λείπει άλλως τε φοβερά η προσωπικότητά σου. Δεν υπάρχουν άνθρωποι γύρω μας. Σε περιμένω ανυπόμονα...Έχω τόσα να σου πω...». Και αλλού σημειώνει: «Σε μένα προσωπικά και στο εδώ έργο λείπεις πάρα πολύ...Εμένα μου λείπει ο μόνος φίλος, ο μόνος άνθρωπος *dimidium animae meae*», πρόκειται για την κορυφαία φράση του Γληνού όπου δηλώνει ευθέως στον Δελμούζο - εμμέσως και σε εμάς- το βαθμό στο οποίο έχει συνδεθεί μαζί του και τι σημαίνει η φιλία τους για αυτόν!

Δεν λείπουν και οι αναφορές στην ψυχολογία του, ούτε στην ανησυχία που τον διακατέχει για την κατάσταση της υγείας του: «...Τον τελευταίο καιρό αισθάνομαι κουρασμένος. Έχω πόνους στο στήθος και μια δύσπνοια, προ πάντων στο δεξιό πνεύμονα. Έκοψα το κάπνισμα. Μα κουράζομαι πολύ. Δεν ξέρω αν έχω πολλή υγεία...» Παρόλα αυτά εξακολουθεί να εργάζεται και να αισθάνεται πιεσμένος και απηυδισμένος: «...οι τεμπελιές και οι ασυνειδησίες απάνω μου. Συχάθηκα, συχάθηκα! Φτου!» Παρόμοια αισθήματα, για άλλους βέβαια λόγους, εκφράζει και ο Δελμούζος γράφοντας, το Σεπτέμβριο του 1921, για το ψυχολογικό τέλμα στο οποίο βρίσκεται «Βαρέθηκα, αηδίασα, Μήτσο και δει εξακολουθώ. Άμα ησυχάσω θα σου γράψω πολλά.»

Από πλευράς Μανόλης Τριανταφυλλίδη δεν έχουμε τόσο πολλές αναφορές στην προσωπική του ζωή προς τους φίλους του, αφενός μεν γιατί ο όγκος των δικών του επιστολών είναι μικρότερος, αφετέρου διότι τα γράμματα του είναι περισσότερο τηλεγραφικά και αναλώνονται σε άλλα, λιγότερο ή και καθόλου προσωπικά ζητήματα.

Πάντως η σύνδεση μεταξύ των τριών και η ισότιμη σχέση τους φαίνεται μέσα από τα γραπτά του Τριανταφυλλίδη σε άλλα επίπεδα. Είναι αρκετές οι αναφορές που κάνει στους άλλους δύο μέσα στα γράμματα που στέλνει τότε στο Γληνό και τότε στο Δελμούζο: π.χ. *«Έγραψα του Αλέκου για τη νέα άδεια που ζήτησα...»* αναφέροντας στο Γληνό πως κρατά ενήμερο και το Δελμούζο. Αλλού πάλι γράφει: *«Είδα τελευταία το Δελμούζο στη Λειψία...»* αποδεικνύοντας πως και την περίοδο της απουσίας τους στη Γερμανία (1921-22), οι δυο τους κρατούσαν επαφή και συναντιόνταν εκεί. Όπως αναφέρεται και παρακάτω την εποχή αυτή, μετά δηλαδή την ανάσχεση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έχει αρχίσει σταδιακά να απομακρύνεται από τον Ε.Ο.

Νωρίτερα, το 1920, γράφοντας από το εξωτερικό στο Γληνό τον πληροφορεί, όπως και οι άλλοι δύο αλληλοπληροφορούνται, για τις τελευταίες του κινήσεις και τα σχέδια του: *«Σήμερα φεύγω από τη Φλωρεντία, όπου έμεινα λίγες μέρες, για τη Ζυρίχη, το Μόναχο...»*. Όπως άλλωστε και οι άλλοι δύο φίλοι, στέλνει στις περισσότερες επιστολές του χαιρετισμούς στον κύκλο των φίλων και των συνεργατών: π.χ. *«Χαιρετισμούς.»* ή *«Χαιρετισμούς στους φίλους»*. Με παρόμοιο τρόπο απευθύνουν συχνά χαιρετισμούς στους κοινούς φίλους και οι Γληνός και Δελμούζος: *«Χαιρέτησέ μου τους φίλους»*, *«Χαιρέτησε μου το Μάρκο (Τσιριμώκο) και τους άλλους φίλους»*, *«Χαιρέτισε όλους»* κτλ.

Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης επιβεβαιώνει και με ένα άλλο τρόπο την στενή σχέση που συνδέει τους τρεις τους. Στις 18. Δεκεμβρίου του 1918 γράφει μια κοινή επιστολή στους άλλους δύο. Η επιστολή ξεκινά με την φιλική προσφώνηση *«Φίλοι Γληνέ και Δελμούζο»*. Με λακωνικό και απλό τρόπο παρουσιάζει την προσωπική του θέση ως προς το κομμάτι της κοινής εργασίας τους: *«Γιαμε... η ευθύνη είναι ακόμη μεγαλύτερη»* και τους ζητά με όλο το θάρρος που του δίνει η σχέση τους αλλά και με μια δόση τυπικότητας να δεχθούν την παραίτησή του *«Γι' αυτό σας παρακαλώ να με αντικαταστήσετε...»*. Το γεγονός πως απευθύνεται και στους δύο ταυτοχρόνως δείχνει πως τους λαμβάνει εξίσου υπόψη και τους θεωρεί ισότιμους ως συνεργάτες και ως

φίλους. Άλλωστε όπως μαρτυρά και το όλο ύφος της επιστολής, πρόκειται πολύ περισσότερο για μία φιλική παρά για επαγγελματική-τυπική και απρόσωπη επιστολή.

Αυτή η επιστολή του Τριανταφυλλίδη αποτελεί τη μοναδική περίπτωση επιστολής ενός από τους τρεις που να απευθύνεται στους άλλους δύο συγχρόνως.

Υπάρχει μόνο μία άλλη επιστολή, η τελευταία χρονολογικά του Δελμούζου προς τον Γληνό (8.11.1922), η οποία απευθύνεται, εκτός του αποδέκτη, και σε άλλους βασικούς συνεργάτες τους στον Ε.Ο. Για την ακρίβεια η επιστολή χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο, που αποτελείται από τις δύο πρώτες σελίδες, απευθύνεται προσωπικά στο Δημήτρη Γληνό, ενώ το δεύτερο που περιλαμβάνει τις υπόλοιπες δεκατέσσερις σελίδες απευθύνεται τόσο στο Γληνό όσο και σε άλλα τρία πρόσωπα: *«Ως εδώ το γράμμα μου είναι ατομικό. Από δω και πέρα είναι κοινό, αποστέίνεται σε Σένα, στο Σωτηρίου και την Κλεάνθους. Αν έχει γυρίση και ο Κακούρος θα έλεγα και σ' αυτόν...»* Τονίζοντας πως το πρώτο μέρος του γράμματος είναι ατομικό ο γράφων δε μας αφήνει πολλά περιθώρια να αμφιβάλλουμε για το ότι ξεχωρίζει τον Γληνό από τους άλλους συνεργάτες τους, με τον οποίο επιλέγει να μοιραστεί τις ατομικές-προσωπικές του σκέψεις. Άλλωστε σε αυτόν επέλεξε να στείλει το γράμμα και μέσω αυτού, του φίλου του, απευθύνεται και στους υπόλοιπους.

Το γράμμα αυτό του Αλέξανδρου Δελμούζου, όπως και η κοινή επιστολή του Τριανταφυλλίδη, αποδεικνύουν πως και μέσα στα πλαίσια του Ομίλου, οι τρεις άνδρες αποτελούν ένα στενότερο κύκλο που τους διαχωρίζει από τους λοιπούς συνεργάτες τους. Πρόκειται όχι μόνο για μια σχέση των κορυφαίων εκπροσώπων του Ομίλου και της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αλλά και τριών φίλων.

Εκτός από το προσωπικό επίπεδο οι τρεις άνδρες συνδέονταν και οικογενειακά, όπως φαίνεται ξεκάθαρα από την αλληλογραφία τους. Μέσα στα γράμματα που αντάλλασσαν προκύπτει πως διατηρούσαν οικογενειακές σχέσεις και ακόμη πως συζητούσαν μεταξύ τους οικογενειακά τους ζητήματα, τόσο χαρμόσινα όσο και θλιβερά. Αναφέρουμε παρακάτω ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα.

Στην πρώτη του επιστολή προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο, στις 24.7.1920 Γληνός, αναφερόμενος στο δεύτερο παιδί που είχε αποκτήσει μόλις ο Δελμούζος, ρωτά *«Έκανες γιο ή κόρη;»*, ενώ λίγο αργότερα, τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, όταν έχει πλέον ενημερωθεί για το φύλο του παιδιού γράφει *«Η γυναίκα μου κι εγώ σας συγχαίρουμε για το δεύτερο γυιο..»*. Η φράση αυτή επιβεβαιώνει πέραν της φιλίας των δύο ανδρών που μοιράζονται τις οικογενειακές χαρές, εδώ του Δελμούζου, και τη

σύνδεση των οικογενειών, καθώς τα συγχαρητήρια στέλνονται και από τη σύζυγο του Γληνού προς το ζεύγος Δελμούζου.

Ένα χρόνο αργότερα, στις 17.8.1913, ο Δημήτρης Γληνός γράφει στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη για να τον συλλυπηθεί για το θάνατο της αδελφής του: *«Πονώ μαζί σου σαν αδελφός για την Ελένη. Η ανάμνησή της θα μένη μαζί μας και η ψυχή της θα μας οδηγεί...»*. Ολόκληρη η δισέλιδη επιστολή αναφέρεται στο τραγικό αυτό γεγονός. Ο Γληνός με πόνο ψυχής γράφει για τον άδικο χαμό της αδελφής του Τριανταφυλλίδη, την οποία φαίνεται πως γνώριζε προσωπικά. Παρακάτω απευθυνόμενος στον ίδιο τον Τριανταφυλλίδη του προτείνει *«Προσπάθησε να ρθεις στο Ξυρόκαστρο. Θα μείνεις κοντά μας. Έχομε θέση. Θα μας ευχαριστήσει πολύ...»*. Σε αυτό το σημείο φαίνεται το πραγματικό ενδιαφέρον του γράφοντος για τον φίλο. Νοιάζεται για τον Τριανταφυλλίδη και τον προσκαλεί να τον επισκεφτεί για να αλλάξει περιβάλλον και να βρίσκεται ανάμεσα σε φίλους μετά το λυπηρό γεγονός. Η επιστολή τελειώνει με μία αναφορά στο πρόσωπο της μητέρας του Τριανταφυλλίδη: *«Διαβίβασε θερμότερα συλλυπητήρια στη μητέρα σου την καημένη.»*, την οποία επίσης φαίνεται να γνώριζε προσωπικά ο Γληνός.

Ένα άλλο τραγικό γεγονός, αυτή την φορά σχετικό με την οικογένεια του Γληνού, έχει προηγηθεί λίγους μήνες νωρίτερα, τον Μάιο του 1913. Σε επιστολή του προς το Δελμούζο ο Γληνός συντετριμμένος, γράφει για τον αιφνίδιο θάνατο της μικρής του κόρης: *«Στην απουσία μου η συμφορά εχτύπησε την πόρτα του σπιτιού μου. Το μικρό μου κοριτσάκι, η Νίνα αρρώστησε...και σε έξη μέρες μέσα έσβησε. Δεν επρόφτασα ούτε να το ιδώ. Το βρήκα θαμμένο. Η Άννα ετράβηξε μόνη της το μαρτύριο...»*. Ένα λυπηρό γεγονός, ξαφνικό και τραγικό αποτελεί την αφορμή για αυτή την σύντομη συνταρακτική επιστολή του Γληνού. Γράφει για να μοιραστεί τον πόνο του με το εγκάρδιο φίλο του. Η αναφορά της γυναίκας του Γληνού με το μικρό της όνομα, απλά ως «Άννα» δείχνει πως ο Δελμούζος την γνώριζε προσωπικά και υπήρχε σύνδεση μεταξύ τους. Άλλωστε κανείς δε θα έγραφε σε έναν απλό συνεργάτη για ένα τόσο προσωπικό-οικογενειακό και ευαίσθητο θέμα.

Η προσωπική γνωριμία του Αλέξανδρου Δελμούζου με την Άννα Χρόνη, σύζυγο του Γληνού επιβεβαιώνεται και σε ένα από τα γράμματα που του έστειλε ο Γληνός από τη Θεσσαλονίκη το 1917, όπου αναφέρει *«Σ' ευχαριστώ πολύ για την ευκολία τη μεγάλη που έκανες στη γυναίκα μου...»*. Όταν μέσα σε δύσκολες συνθήκες εθνικού διχασμού και μετά από την αποφυλάκισή του ο Γληνός έφυγε από την Αθήνα

για τη Θεσσαλονίκη, ο Δελμούζος συνέτρεξε την σύζυγο του Γληνού, βοηθώντας την οικογένεια του φίλου του.

Πληροφορίες για την οικογένειά του παρέχει και ο Δελμούζος στα γράμματά του προς το Γληνό, από το Μόναχο, όπου είχε καταφύγει μετά την μεταπολίτευση του 1920 συνοδευόμενος από την οικογένεια του. Αναφέρει στο πρώτο γράμμα που έστειλε από το Μόναχο στο Γληνό ότι «...Εμείς ζοδεύουμε ως 6 χιλ. μάρκα το μήνα κι έχομε μαζί μας ...και μια δασκάλα για τα παιδιά ...». Σε άλλο γράμμα αναφέρεται στα σχέδια που κάνει για το μέλλον των παιδιών του «θα βάλω τα παιδιά εσωτερικά στο...και πρέπει να πληρώσω για αρκετούς μήνες...» για αυτό τον λόγο ζητά και τη συνδρομή του Γληνού, ώστε να του παραχωρηθεί ένα δάνειο για τα έξοδά του.

Το Νοέμβριο του 1922, λίγους μόλις μήνες μετά την Μικρασιατική ήττα και καταστροφή, ο Δημήτρης Γληνός γράφει στο Δελμούζο αναφέροντας την έλευση των προσφύγων συγγενών του, γεγονός που προκάλεσε αναστάτωση και αποτελεί την αιτία της διακοπής της αλληλογραφίας τους: «Μάθε ότι βρίσκομαι με 12 πρόσφυγες στο σπίτι μου, μάνα, πατέρα, 4 αδερφές, τρεις αδερφούς, 2 γαμπρούς και 1 νύφη. Μόνο αυτό θα σου εξηγήσει γιατί δε σου γραψα νωρίτερα..» Με απλό και απέριτο τρόπο ο Γληνός παρουσιάζει την αποτύπωση σε οικογενειακό-προσωπικό επίπεδο ενός εθνικού δράματος.

Αργότερα, τον Αύγουστο του 1923, από τον τόπο παραθερισμού του, την Άνδρο, γράφει και πάλι ο Γληνός στο Δελμούζο: «Κάθομαι εδώ για λόγους οικογενειακούς, που τους ξέρεις πολύ καλά...», ενώ αλλού γίνεται πιο αποκαλυπτικός «...Γιατί περνώ στιγμές θλιβερότατες στην οικογενειακή μου ζωή...Η οικογενειακή μου ζωή είναι ολότελα κατεστραμένη...Αν ήσουν εδώ θα μου στεκόσουν πολύτιμος παραστάτης». Οι αναφορές για την διάσταση με τη σύζυγο και την τελική διάλυση της οικογένειας του θα συνεχιστούν, στα γράμματα που στέλνει και τα επόμενα χρόνια.

Μπορούμε να αναφέρουμε ακόμη δύο παραδείγματα για τις οικογενειακές σχέσεις της οικογένειας Δελμούζου με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Το πρώτο είναι μία cartepostale σταλμένη από το ζεύγος Δελμούζου προς την οικογένεια Τριανταφυλλίδη, από την Έδεσσα, εν έτει 1929, επιβεβαιώνοντας εκτός της σύνδεσης σε οικογενειακό επίπεδο και τη διατήρηση των φιλικών σχέσεων Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη μετά την απομάκρυνση του δεύτερου και την διάσπαση του Ε.Ο.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι μια επιστολή με ημερομηνία 23 Σεπτεμβρίου 1957. Πρόκειται για μια επιστολή που έστειλαν από κοινού η Φροσύνη Δελμούζου,

σύζυγος, και η Ελένη Δελμούζου, κόρη του Αλέξανδρου Δελμούζου. Στην αρχή του γράμματος η Ελένη Δελμούζου αναφέρει *«Μόλις λάβαμε την κάρτα σας από το Λονδίνο. Χάρηκα πολύ...»*. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος είχε πεθάνει, όπως είναι γνωστό, τον προηγούμενο χρόνο. Φαίνεται έτσι από την επιστολή αυτή όχι μόνο η ύπαρξη οικογενειακών σχέσεων μεταξύ Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη αλλά και πως αυτές συνεχίστηκαν και μετά το θάνατο του πρώτου. Όπως αναφέρει η κόρη του Δελμούζου, το γράμμα αυτό απαντά σε κάποια κάρτα που απέστειλε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και δείχνει πως υπήρχε συνέχεια στην αλληλογραφία τους και δεν πρόκειται για ένα μεμονωμένο γράμμα.

Τέλος, ενδεικτικό των φιλικών σχέσεων που διατηρούσαν και σε οικογενειακό επίπεδο οι Γληνός και Δελμούζος, είναι η σχεδόν πάγια τακτική να δίνουν μια σύντομη αναφορά για τα οικογενειακά νέα και να στέλνουν χαιρετισμούς εκ μέρους της οικογένειας τους ο καθένας στην οικογένεια του άλλου, π.χ.: *«Οι δικοί μου σε χαιρετούν. Κι εγώ σου σφίγγω το χέρι.»*, *«Οι δικοί μου όλοι καλά σε χαιρετούν. Χαιρετισμούς στο σπίτι σου και καλή αντάμωση»* κ.α.

Είδαμε πως, πέρα από τη συνεργασία τους στα πλαίσια του Ε.Ο. και της εργασίας για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, οι Γληνός, Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης συνδέονταν και φιλικά, τόσο σε προσωπικό όσο και οικογενειακό επίπεδο. Μοιράζονταν τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τα πλέον προσωπικά και οικογενειακά τους ζητήματα. Ανάμεσα τους υπήρξε μια ισότιμη σχέση καθώς λάμβαναν υπόψη ο ένας τον άλλα στα γράμματα τους αλλά και στις ενέργειες τους.

Τελειώνοντας την αναφορά στις προσωπικές τους σχέσεις θα αναφερθούμε στην εξέλιξη των σχέσεων τους όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα στην αλληλογραφία τους με ορισμένα παραδείγματα.

Είναι γνωστό και από την ιστορία πως ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, μετά την αποτυχία της πρώτης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας 1917-1920, άρχισε να απομακρύνεται σταδιακά από τις υποθέσεις του Ε.Ο. για να επιλέξει στο τέλος να αφοσιωθεί στην πανεπιστημιακή του καριέρα. Η σταδιακή αυτή απομάκρυνση γίνεται αντιληπτή μέσα από τις επιστολές που αντάλλασσαν μεταξύ τους οι τρεις φίλοι.

Αρχίζοντας από τον Γληνό, ανιχνεύουμε την αποστασιοποίηση του Τριανταφυλλίδη που έχει ήδη ξεκινήσει να γίνεται αισθητή από το 1921. Στις 25 Ιανουαρίου γράφει προς τον Δελμούζο: *«Ο Μανόλης βαστάει την ίδια ταχτική»*. Από τη σύντομη αυτή φράση καταλαβαίνουμε αμέσως πως ο Τριανταφυλλίδης είχε ήδη

δώσει δείγματα απομάκρυνσης. Η διάσταση μεταξύ Γληνού-Τριανταφυλλίδη, ως προς τις επιδιώξεις τους σχετικά με τον Όμιλο δε θα αργήσουν να εκδηλωθούν. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, στη μεγάλη 16σέλιδη επιστολή του προς το Δελμούζο ο Γληνός παρατηρεί: «...στον Όμιλο...έχουμε ένα ξεθώριασμα...σύμφωνο με την ψυχολογία του Μανόλη, μα όχι με τη δική μου. ». Στην ίδια επιστολή παρατηρεί για τον Τριανταφυλλίδη ότι «...βιάζεται...να φύγει για τη Γερμανία...προτιμά να μη βγαίνει το Δελτίο...» και παρακάτω «Ο Μανόλης εσωτερικά αντίθετος και δύσπιστος στην αρχή...του εξήγησα, ότι η στάση του είναι διαλυτική...». Η διάσταση απόψεων έχει αρχίσει να εκδηλώνεται απερίφραστα και θα συνεχίσει. Σε άλλο γράμμα του Γληνού προς το Δελμούζο, σταλμένο τον Ιούνιο του 1922, διαβάζουμε: «Ο Μανόλης θέλει ναγνοεί τον Όμιλο και το Δελτίο. Πόσο είναι γελασμένος...», η τελευταία φράση αποτελεί ένα καυστικό σχόλιο του Γληνού πάνω στη στάση και τις απόψεις του Τριανταφυλλίδη.

Παρόλα αυτά η επικοινωνία μεταξύ των δύο ανδρών (Γληνού-Τριανταφυλλίδη) δεν έχει διακοπεί. Γράφοντας στον Δελμούζο τον Αύγουστο του 1922, ο Γληνός αναφέρει πως κρατά επαφές με τον Τριανταφυλλίδη, ο οποίος βρίσκεται πλέον στη Γερμανία «Ο Μανόλης μου γράφει, πως σκοπεύεις να περάσεις το χειμώνα στο Μόναχο...». Η διαφωνία και η διάσταση απόψεων των δύο ανδρών δεν έχει βλάψει ακόμη τη μεταξύ τους φιλία και επικοινωνία, καθώς, παρά την αποστασιοποίηση του Τριανταφυλλίδη και τις ενστάσεις του Γληνού, για αυτή δεν έπαψαν κρατούν επαφή.

Εξετάζοντας την αλληλογραφία που διατηρούν την ίδια περίοδο ο Γληνός με τον Τριανταφυλλίδη μπορούμε να δούμε την άποψη του τελευταίου μέσα από τα δικά του μάτια, καταπώς την εκφράζει, γράφοντας στο Γληνό: «Απορώ...και πώς φαντάζεσαι πως θα ήταν δυνατό για μένα...Δεν έχω κανένα λόγο να αλλάξω γνώμη....με κάνει για αυτό απαισιοδοξότερο η αποτυχία της δικής μας συνεργασίας...», χαρακτηρίζοντας την προηγούμενη συνεργασία τους «προσπάθεια ομαδικής προσπάθειας» δηλώνει απρόθυμος να το επιχειρήσει ξανά λέγοντας χαρακτηριστικά «προτιμώ να φυλάζω μέσα μου την ιδέα...μη θυσιάζοντας αυτήν ούτε σε μένα.» Παρά τις αντιδράσεις και την ξεκάθαρη άρνησή του να συνεργαστεί, δηλώνοντας απογοητευμένος από την πρώτη απόπειρα, ως προς το προσωπικό κομμάτι φαίνεται φιλικός δίνοντας πληροφορίες στον Γληνό για κάποια βιβλία που εκείνος του ζήτησε

να του στείλει από το Μόναχο. Η άρνησή του να συνεργαστούν εκ νέου δε σήμαινε για αυτόν απαραίτητα και διακοπή των προσωπικών σχέσεων τους.

Η επικοινωνία μεταξύ τους πράγματι δεν έχει σταματήσει. Αλλά ούτε έχουν αρθεί οι διαφωνίες του Τριανταφυλλίδη. Σε γράμμα του Γληνού το 1924 γράφει πάλι στο Δελμούζο «... έχομε τη βασική αντίδραση του Μανόλη...». Σε άλλο γράμμα, της ίδιας περιόδου, αναφέρει στο Δελμούζο τους λόγους που του παρουσίασε ο Τριανταφυλλίδης για την άρνησή του να συνεργαστούν ξανά: «Είδα το Μανόλη προχθές για πολλές ώρες...Επιμένει στις παλιές του αντιρρήσεις για τη σκοπιμότητα ή μάλλον το άσκοπο της συνεργασίας μας λόγω... ασυμφωνίας χαρακτήρων...». Αυτή η ασυμφωνία χαρακτήρων, αν και αναφέρεται αρχικά στο επίπεδο της μεταξύ τους συνεργασίας, θα οδηγήσει και στη σταδιακή ψύχρανση και διακοπή εν τέλει των σχέσεων τους.

Για καιρό ο Γληνός δεν παραιτήθηκε από την προσπάθεια να μεταπείσει τον Τριανταφυλλίδη ο οποίος παρέμενε όμως σταθερός στην άρνηση του, αποστασιοποιούμενος όλο και περισσότερο. Το καλοκαίρι του 1925 ο Γληνός φαίνεται πλέον απηυδισμένος από τις άκαρπες προσπάθειες να βρει κάποια χρυσή τομή με τον Τριανταφυλλίδη «Βαρέθηκα τις διαπραγματεύσεις με το Μανόλη κάθε φορά...». Ενώ στο τελευταίο γράμμα του προς το Δελμούζο ο Γληνός αναφέρει πως «Το Μανόλη δεν τον είδα καθόλου. Ούτε ξέρω που βρίσκεται.». Η φράση αυτή αποσαφηνίζει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο την εξέλιξη των σχέσεων Τριανταφυλλίδη-Γληνού. Απογοητευμένος από τη συνεχή άρνηση και αποστασιοποίηση του Τριανταφυλλίδη ο Γληνός έπαψε τις προσπάθειες επαναπροσέγγισης. Άλλωστε, από πλευράς Τριανταφυλλίδη δεν έχουμε στοιχεία που να μαρτυρούν κάποια δική του προσπάθεια ή πρόθεση διατήρησης επαφών με το Γληνό.

Μετά από μία αργόσυρτη αλλά σταθερή απομάκρυνση του Τριανταφυλλίδη από τον Ε.Ο. και μία παράλληλη αλλά μονομερή προσπάθεια του Γληνού να κρατήσει επαφή και να βρει ένα κοινό τόπο ώστε να συνεχιστεί η συνεργασία τους, η επικοινωνία μεταξύ τους σταματά κάπου στα 1925 και πιθανώς μαζί να έληξε και η σχέση την οποία είχαν αναπτύξει.

Αντιθέτως οι σχέσεις του Τριανταφυλλίδη με το Δελμούζο θα συνεχιστούν για καιρό. Σε μια επιστολή του προς τον Δελμούζο, σταλμένη το 1929 ή 1930, ο Τριανταφυλλίδης ασκεί κριτική στο Δελμούζο για τη στάση που εκείνος κρατά,

τονίζει όμως «...όσα επιχειρώ να σου πω, που ελπίζω να μη σε πειράζουν προσωπικά...». Δείχνει έτσι πως τον ενδιαφέρει να μη διαρρήξει τις σχέσεις του με το Δελμούζο, παρά τις όποιες διαφωνίες. Κρατώντας το οικείο ύφος και με όλο το θάρρος που του δίνει η φιλία τους, κατακρίνει το Δελμούζο για τη στάση του, εκφράζει παράπονα «...άλλοτε...που εκ των υστέρων μου έλεγες ότι εγώ είχα την ευθύνη με το να φύγω από τη συνεργασία...» και στο τέλος ξεκαθαρίζει πως «Μία μόνιμη συνεννόηση & με άλλους την αποκλείω...». Αυτή του η φράση δείχνει το αμετάκλητο της απόφασής του να απομακρυνθεί από το όλο εγχείρημα, αφήνοντας μόνο ένα τελευταίο ενδεχόμενο συνεργασίας με τον Δελμούζο, αποκλειστικά.

Η σχέση τους όμως θα διαρκέσει εφ' όρου ζωής και σε καθαρά φιλικό επίπεδο. Ενδεικτικά αυτής της μακρόχρονης σχέσης είναι τα παρακάτω παραδείγματα.

Στις 28.4.1951, αποστέλλεται, προς τον τότε αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Γ. Παπανδρέου, μία επίσημη πρόσκληση προσκαλώντας αυτόν και τον πρωθυπουργό Σοφοκλή Βενιζέλο σε μία τιμητική εκδήλωση προς τιμήν του Τριανταφυλλίδη. Όπως αναφέρεται στο κείμενο την εκδήλωση διοργανώνει «Ένας όμιλος φίλων και θαυμαστών του γλωσσολόγου καθηγητού κ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη..». Ανάμεσα σε άλλους την πρόσκληση υπογράφει και ο Αλέξανδρος Δελμούζος.

Την ίδια χρονιά στέλνεται στον Τριανταφυλλίδη μία ευχητήρια κάρτα, με το σύντομο κείμενο: «Στο Μανόλη Τριανταφυλλίδη μικρό ενθύμιο στο γιορτασμό του (28-5-51)». Και πάλι μέσα στους υπογράφοντες βρίσκεται το όνομα και η υπογραφή του Αλέξανδρου Δελμούζου.

Επίσης αναφερθήκαμε ήδη στην επιστολή της συζύγου και της κόρης του Δελμούζου προς το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, εν έτει 1957, όταν ο Αλέξανδρος Δελμούζος δε ζει πλέον. Η επιστολή αυτή επιβεβαιώνει όχι μόνο τις σχέσεις που διατηρούσαν σε οικογενειακό επίπεδο οι δύο άνδρες αλλά και πως αυτές συνεχίστηκαν μέχρι τέλους της ζωής του Δελμούζου και διατηρήθηκαν μάλιστα από την οικογένεια του και μετά.

Τέλος ας δούμε και την εξέλιξη των σχέσεων του Δελμούζου με τον στενό φίλο του Δημήτρη Γληνό. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή, η αλληλογραφία Γληνού-Δελμούζου περιλαμβάνει ένα μεγάλο όγκο επιστολών από τέσσερις περιόδους. Η τελευταία εξ αυτών αφορά την τελευταία φάση του Ε.Ο., μετά το πραξικόπημα Πλαστήρα-Γονατά και πριν την διάσπαση του 1927.

Ενώ η συνεργασία και η σχέση του Γληνού με τον Τριανταφυλλίδη ατονούσε όλο και πιο πολύ οδηγούμενη στο τέλος της, οι Γληνός και Δελμούζος συνεχίζουν να εργάζονται από κοινού. Οι σχέσεις τους μένουν πάντα φιλικές μέχρι το 1925, όταν μετά τα *Μαρασλειακά* ο Γληνός γράφει προς το Δελμούζο για να ενθαρρύνει και να εμπνεύσει ομοψυχία στον φίλο: *«Δεν πιστεύω να λογαριάζεις σοβαρά να παραιτηθείς...Σένα αγώνα δε χωρούν πείσματα και φιλοτιμίες...Το μέλλον έρχεται προς εμάς. Οι ρίζες του δέντρου όλο βαθύτερα χώνονται... Η ψυχή μας δεν εγγίζεται από αυτά...»* και κλείνει, όπως τις περισσότερες επιστολές του *«Χαιρέτισε μου τους δικούς»*.

Λίγο αργότερα, και αφού ο Δελμούζος τελικά θα επιλέξει να παραιτηθεί, ο Γληνός του ξαναγράφει, με κάποια απογοήτευση αλλά πάντα σε φιλικό και συγκαταβατικό τόνο: *«..δεν έλαβα κανένα γράμμα σου ως σήμερα...Δεν είμαι σε θέση αυτή τη στιγμή να σου μιλήσω ούτε για την παραίτησή σου...ούτε γενικά για την τροπή που πήρε αυτή η υπόθεση...»*. Από τα λεγόμενα του Γληνού φαίνεται πως έχει αρχίσει μια αποστασιοποίηση και του Δελμούζου πλέον και ίσως μία ψύχρανση μεταξύ τους. Ο Γληνός πάντως παραμένει φιλικός και δε θέλει να δυσαρεστήσει το φίλο του με τα όσα του ζητά: *«Με συμπαθάς για την παράκλησή μου αυτή...δε θέλω...να σε δεσμεύσω σε καμιάν απόφασή σου. Τη διατύπωσα από εσωτερική ανάγκη. Σε χαιρετώ.»* γράφει.

Φτάνοντας στο 1926, ένα χρόνο πριν τη διάσπαση του Ομίλου, η ρήξη στις σχέσεις των δύο φίλων γίνεται περισσότερο αισθητή: *«...αντιλαμβάνομαι ότι περνάς μια κρίση σκληρή από ανεξήγητα για μένα αίτια. Πιστεύω και ελπίζω, ότι από την κρίση αυτή, δε θα βγει η ως τώρα φιλία μας και συνεργασία μας ανεπανόρθωτα πληγωμένη. Εγώ πονώ πολύ...Πιστεύω...ότι θα μπορέσωμε σε λίγο να εξηγηθούμε ήρεμα...Με πολλή αγάπη...»*

Με αυτό το σύντομα μα συνάμα αποκαλυπτικό του γράμμα, ο Γληνός περιγράφει την επιδείνωση των σχέσεων του με τον Δελμούζο, δηλώνει πόσο του στοιχίζει αυτή η εξέλιξη και ευελπιστεί πως δε θα χαλάσει η φιλία και η συνεργασία τους. Κλείνει με μια πολύ θερμή επιφώνηση, ίσως για να τονίσει την από μέρους του πρόθεση να διασωθεί η σχέση τους.

Το τελευταίο γράμμα του Γληνού προς το Δελμούζο φέρει ημερομηνία 3 Αυγούστου 1926 και με το ίδιο πάντα οικείο και φιλικό τόνο απευθύνεται στο Δελμούζο με στόχο να τον πληροφορήσει για τις εξελίξεις των κοινών τους υποθέσεων. Το γράμμα ξεκινά ως εξής: *«Από την ημέρα που έφυγες δεν είχαμε νέα*

σου...», συνεχίζει με τα νέα που του μεταφέρει ο Γληνός και κλείνει «*Με αγάπη Δ. Γληνός*»

Ο γράφων παραμένει φιλικός προς τον φίλο και συνεργάτη και φαίνεται πως προσπαθεί να υπερβεί την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί, όσο και αν τον πληγώνει όπως σημείωσε στο προηγούμενο του γράμμα, για το καλό της συνεργασίας αλλά και της φιλίας τους στις οποίες εξακολουθεί να πιστεύει και να ελπίζει.

Δε γνωρίζουμε, με βάση το υλικό, αν η αλληλογραφία συνεχίστηκε. Εκείνο το οποίο γνωρίζουμε είναι πως τον επόμενο χρόνο ο Όμιλος διασπάστηκε με την οριστική αποχώρηση του Δελμούζου, δίνοντας τέλος στη συνεργασία αλλά και την ειλικρινή φιλία του με τον Γληνό.

Ο Δημήτρης Γληνός επέμεινε τόσο στην περίπτωση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, όσο και του Αλέξανδρου Δελμούζου με τον οποίο συνδεόταν αναμφισβήτητα στενά, να διατηρήσει τη συνεργασία τους και να διασώσει τη φιλία τους.

Τελικά η διακοπή της συνεργασίας φαίνεται να επέφερε και διακοπή των προσωπικών τους σχέσεων. Αντιθέτως στην περίπτωση Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη, από όσα μαρτυρούν τα στοιχεία που εξετάσαμε, παρά τη διακοπή της συνεργασίας τους οι προσωπικές τους σχέσεις διατηρήθηκαν για πολλά χρόνια, σε προσωπικό αλλά και οικογενειακό επίπεδο.

8. Διαπιστώσεις- Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας τη μελέτη του εκπαιδευτικού συστήματος κατά τη χρονική περίοδο 1880-1917(βάσει των βιβλιογραφικών πηγών και της προσωπικής αλληλογραφίας των πρωτεργατών), διαπιστώνουμε πως κύριος στόχος των διανοούμενων που επιθύμησαν την αλλαγή καθ' όλη τη χρονική διάρκεια είναι η γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Από το 1917 όμως και μετέπειτα σταδιακά αλλάζει ο προσανατολισμός τους και πλέον πρωταρχική τους επιδίωξη αποτελεί το εθνικό συμφέρον, η εθνική συνοχή, η κοινωνική ομόνοια. Έτσι προτάσσεται ως στόχος το εθνικό συμφέρον και έπειτα η μεταρρύθμιση. Έτσι οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι από μεταρρυθμιστές μετατράπηκαν σε προστάτες του εθνικού συμφέροντος. Από μάχιμοι στο πλευρό της βενιζελικής παράταξης έφτασαν στο σημείο να πολεμούν την πολιτική και τους εκφραστές της γιατί οι τελευταίοι δρουν ταξικά και όχι εθνικά.

Η ίδρυση του Ε.Ο. είναι βασικός σταθμός. Είναι ο χώρος όπου διαμορφώνεται η εκπαιδευτική πολιτική της χώρας και εφαρμόζεται το πρόγραμμά του, ένα μέρος

του 1917 και ένα άλλο το 1929. Στη δεκαετία 1926-1936 οι φορείς της αστικής εκπαιδευτικής αλλαγής θα εγκαταλείψουν σιγά σιγά. Ο δημοτικισμός δεν είναι πια το κέντρο συσπείρωσης των φιλελευθέρων και δεν αγωνίζονται αυτοί με κέντρο τη γλώσσα για την επικράτηση της αστικής ιδεολογίας. Το γλωσσικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα περιθωριοποιούνται και επέρχονται συμβιβαστικές λύσεις για τη γλώσσα και το σχολείο. Ο δημοτικισμός και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα φτάσουν στο σημείο να ταυτίζονται - συσχετίζονται με τον κομμουνισμό.

Ο Δημήτριος Γληνός τελικά πιστεύοντας από νωρίς στη δύναμη της πολιτικής επιβολής και της κοινωνικής ανύψωσης έγινε εκφραστής και διανοούμενος της ριζικής και βαθιάς λαϊκής τομής με την πρωτοποριακή του τοποθέτηση και τις εκπαιδευτικές εισηγήσεις του, που πολλές ακόμα παραμένουν ανεκπλήρωτα αιτήματα.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προσπάθησε σε όλη του τη ζωή να σταθεί ως ανανεωτής και μεταρρυθμιστής στο χώρο της εκπαίδευσης. Οι εκπαιδευτικοί του οραματισμοί δεν εκτείνονταν σε διοικητικές, εξωτερικές ή νομοθετικές αλλαγές, αλλά σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο του σχολείου, στο κλίμα διδασκαλίας και μάθησης, στο περιεχόμενο των μαθημάτων, στις σχέσεις δασκάλου και μαθητή και γενικότερα στην παιδαγωγική ατμόσφαιρα ή στην ουσία της εκπαιδευτικής επικοινωνίας. Οι θέσεις του, γνωστές ως νέα αγωγή, μπορεί να έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στην Ευρώπη, στην κοινωνική πραγματικότητα της Ελλάδας όμως δεν κατάφεραν να πραγματοποιηθούν και να αποδώσουν καρπούς, αντίθετα μάλιστα πολεμήθηκαν σκληρά.

Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης τέλος κινήθηκε στο χώρο της γενικότερης αλλαγής και έγινε τελικά οικοδόμος- επιστήμονας της γλωσσολογίας και της δημοτικής γλώσσας.¹⁰¹

Η μεταρρύθμιση λοιπόν που ξεκίνησαν οι τρεις πρωταγωνιστές του δημοτικισμού από το 1910 δεν πραγματοποιήθηκε ούτε και το 1929. Το λαϊκό σχολείο δεν επιτεύχθηκε, η τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση δεν καθιερώθηκε, ενώ αντίθετα η κατεύθυνση των γυμνασίων παρέμεινε κλασική, η δημοτική γλώσσα δεν κυριάρχησε ούτε καν στο δημοτικό και η ποιότητα του σχολείου δεν αναβαθμίστηκε.

¹⁰¹Φράγκου Π. Χρήστου, *Επίκαιρα Θέματα Παιδείας, Κοινωνικοί και παιδαγωγικοί προβληματισμοί, μεταρρυθμίσεις, Ανατολή - Δύση, εξετάσεις, πόλεμος και ειρήνη, Δελμούζος - Γληνός, εκθέσεις ιδεών, κ.τ.λ.*, εκδόσεις Gutenberg, Παιδαγωγική σειρά, Αθήνα 1986.

Θα χρειαστεί πολύς χρόνος από τότε για να επέλθουν κάποιες ουσιαστικές αλλαγές στην εκπαίδευση.¹⁰²

Η προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης την περίοδο αυτή πρέπει ιδωθεί μέσα από το πρίσμα των μεταβολών που συντελούνται σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Προσπαθεί να συμβάλει στην αστική ολοκλήρωση της ελληνικής κοινωνίας του μεσοπολέμου. Η εκπαίδευση μέσα από τη μεταρρύθμιση αποτελεί τον ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους για την αναπαραγωγή των αστικών αξιών, αλλά και το μηχανισμό επαγγελματικής κοινωνικοποίησης. Επιχειρείται δηλαδή το εκπαιδευτικό σύστημα να αποκτήσει μια εξωτερική και εσωτερική αποτελεσματικότητα. Οι άξονες της εκπαίδευσης (μαθητές, εκπαιδευτικοί, γνώσεις) αντιμετωπίζονται με τη φιλελεύθερη οπτική ως ουδέτερες παράμετροι διαμορφώνοντας έτσι μια εκπαιδευτική κουλτούρα που καθιστά σιγά-σιγά το εκπαιδευτικό σύστημα σχετικά αυτόνομο. Στο σύνολό της, η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών της μεταρρύθμισης έρχεται να επιβεβαιώσει αυτή την προσέγγιση. Στο διάστημα που επικεντρώνεται η διαθέσιμη προς έρευνα αλληλογραφία δεν έχει ακόμη εκδηλωθεί η άποψη ότι ο κοινωνικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας αποτελεί την προϋπόθεση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ωστόσο, είναι σαφής η απόσταση που τελικά και οι τρεις τους κρατούν απέναντι στην εξάρτηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από πολιτικά κόμματα. Με τον τρόπο αυτό, προφανώς εκδηλώνεται μια έντονη απογοήτευση για τη στάση και τη στήριξη μεγάλου μέρους του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο τρόπος που εκδηλώθηκε αυτή η απογοήτευση για τον καθένα από τους τρεις πρωταγωνιστές φαίνεται να αποτέλεσε τη βασική αιτία να ανακοπεί το εγχείρημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και να διαρραγούν οι μέχρι τότε στενότερες σχέσεις τους.

¹⁰²Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ. 143-155

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου, Α. (2004). Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981), Στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Ιστορικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Αξελός, Λ. [επιμ.]. *Γ. Σκληρού Έργα*, Αθήνα, εκδόσεις Επικαιρότητα 1976
- Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδοτικός οίκος Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Γληνός Δημήτρης, *Άπαντα*, Θεμέλιο, Τομ. Α, Αθήνα 1983
- Δελμούζος Α, *Παιδεία και Κόμμα*, Ν .Αλικιώτης&Υιοί, Αθήνα 1947
- Δελμούζος, Α., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*. Αθήνα, Αλικιώτης, 1947.
- Δελμούζος Α., Τριανταφυλλίδης, Μ. (1918). *Διάγραμμα Αναγνωστικών*, διαθέσιμο Στο: <http://digital.lib.auth.gr/record/37187>
- Δελμούζος, Α., *Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση*, ΔΕΟ, 7(1917-1919)
- Δελμούζος Α., Τριανταφυλλίδης, Μ. *Υπόμνημα των ανωτέρων εποπτών δια την βαθμιαίαν εισαγωγήν της δημοτικής εις τας τάξεις του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα 1917.
- Δημαράς, Α., *Κατάλογος μελών 1910-1927: σύνθεση, περιγραφή, εκτιμήσεις*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.
- Δημαράς, Α., *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε– Τεκμήρια Ιστορίας*. Β' τόμος (1895-1967), Εστία, Αθήνα 1998
- Eliou, M., Dimitri Glinos (1882-1943), *Prospects: the quarterly review of comparative education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIII, no. 3/4, p. 559-574, 2000.]
- Καραμπελιάς, Γ. [επιμ.] *Η Αριστερά και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- Καψάλης Α.Γ. Χαραλάμπους Δ.Φ, *Σχολικά εγχειρίδια, θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα 1995
- Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα, Μπουκουμάνης 1974.

- Λέφα Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Οργανισμός εκδόσεως σχολικών βιβλίων, εν Αθήναις 1942
- Μαραγκού-Πρόκου Στέλλα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό Κτίριο*, Διδακτορική Διατριβή- Θεσσαλονίκη 1980
- Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Τομ, Β΄, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1967
- Μουλλάς Π., Βερτσώνη - Κοκόλη Μ., Πέτκου Ε., *Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Αλληλογραφία 1895-1959*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] 2001
- Μpetsas I., «Delmouzos P. Alexandros», στο: Nicolescu, V. (Ed.), *Education in the Balkan Countries. A Biographical Dictionary*, (Under Publication).
- Μπέτσας, Γ., Τσολοπούλου, Β., «Η αλλαγή παραδείγματος σχολικών εγχειριδίων στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920», *Πρακτικά του Ιου Πανελληνίου Συνεδρίου «Προγράμματα Σπουδών – Σχολικά εγχειρίδια Από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον*», τομ. Β΄, 2016, 558-569
- Μπέτσας, Γ., Αμαραντίδου, Κ., «Ηγλωσσοεκπαιδευτικήμεταρρύθμισητηςπεριόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: 1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, διαθέσιμο στο:<http://ins.web.auth.gr/images/stories/Dion/%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%A3%20%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5.pdf>, 2012
- Μπέτσας, Γ., Χαραλάμπους, Δ., Αμαραντίδου, Κ. «Τα πρώτα αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς», *Επιστήμες Αγωγής*, 2011/2
- ΜπουζάκηςΣήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση(1821-1998)*, Έ Έκδοση Gutenberg, Αθήνα 2002
- Παπακώστας, Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, Εστία, Αθήνα 1993
- Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρ., *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο 2007.
- Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Εστία 2000.

- Τερζής Π.Ν., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα - Πράγματα και πρόσωπα*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988
- Τερζής, Ν., *Μελέτη της Εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος - έξω από το κράτος - στο κράτος*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010
- Τερζής Ν. , *Το αίτημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση :μία κοινωνιολογική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1985
- Τζήκας, Χρ., *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006
- Τριανταφυλλίδης Μ, *Άπαντα : Δημοτικισμός και Αντίδραση*, Τομ. 6, Α.Π.Θ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1988
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1919). «Quo-usquetandem», ΔΕΟ,7 (1917-1919)
- Φράγκου Π. Χρήστου, *Επίκαιρα Θέματα Παιδείας, Κοινωνικοί και παιδαγωγικοί προβληματισμοί, μεταρρυθμίσεις, Ανατολή - Δύση, εξετάσεις, πόλεμος και ειρήνη, Δελμούζος - Γληνός, εκθέσεις ιδεών, κ.τ.λ.*, εκδόσεις Gutenberg, Παιδαγωγική σειρά, Αθήνα 1986.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Κέδρος 1977
- Χαραλάμπους Φ. Δημ, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.
- Χαραλάμπους, Δ., Μπέτσας, Γ., “«Είμεθα οι μόνοι θεματοφύλακες και κλειδοκράτορες των προγονικών κειμηλίων». Οι φοιτητές στην υπηρεσία της γλωσσικής καθαρότητας (1901)”, στο: Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνέδριου Ιστορίας Εκπαίδευσης «Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση»*, 2006, σσ. 60-70.
- Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης(1821-1986)*, Εκδόσεις Δ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 1986
- Χαρίτος, Χ., *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1989, τ. Α΄ και Β΄.

Διαδικτυακές πηγές

<http://www.glinos.gr/v1/glnos/dimitrisglinos>

[http:// digital.lib.auth.gr/record/](http://digital.lib.auth.gr/record/)

www.ekebi.gr

<http://ins.web.auth.gr/index.php?lang=el&Itemid=89>